

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра української мови

Кваліфікаційна робота
на тему:
«Діалектні елементи в мові школярів Чернігівщини»

Виконала студентка БП-4, ФГН,
спеціальності «Філологія
(українська мова та література)»,
Попова Анастасія В'ячеславівна
Керівник: Дика Людмила Василівна,
кандидат філологічних наук, доцент

Київ-2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
Розділ I. Загальна характеристика соціолінгвальної ситуації шкільного середовища Чернігівщини	9
1.1. Характеристика соціолінгвальної ситуації на основі опитування школярів	9
1.2. Особливості мовлення школярів Чернігівщини	17
1.2.1 Росіянізми в мовленні підлітків	17
1.2.2. Сленг у мові підлітків	21
1.2.3. Особливості словотворення на прикладі прізвиськ.....	23
1.2.4. Дискурсивні маркери	24
1.2.5. Вплив літературної мови на мовців.....	27
Висновки до Розділу I	28
Розділ II. Діалектна складова в мовленні школярів Чернігівщини.....	30
2.1. Діалектні елементи в мовленні школярів Чернігівщини	30
2.1.1. Фонетичні риси.....	30
2.1.2. Граматичні та морфологічні особливості	34
2.1.3. Риса перехідних українсько-білоруських говірок у мовленні школярів	36
2.1.4. Фонетичні варіанти й лексичні синоніми у мовленні школярів	39
2.1.5. Діалектна лексика в мовленні інформантів	44
2.2. Самоаналіз мовлення інформантів	48
2.2.1. Самоаналіз мовлення: оцінка мовлення своїх родичів	48
2.2.2. Випадки з однолітками з різних районів Чернігівщини.....	54
2.3. Вплив найближчого оточення	55
2.4. Внутрішні запозичення	58
Висновки до Розділу II.....	63

ВИСНОВКИ.....	67
Додатки.....	69
Список використаної літератури.....	73

ВСТУП

Дослідженням мовлення молодого покоління почали цікавитися ще в 20-30-х роках ХХ століття, щоправда, до 80-х років цю проблему вивчали переважно в аспекті протиставлення з літературною нормою [6, с. 166]. Лексикон школярів на сучасному етапі досліджують О. Данилевська, С. Немировська, Р. Боднар, Н. Бончук, О. Татаровська та ін. Водночас в українському мовознавстві бракує праць, у яких були б проаналізовані діалектні елементи, що затримуються у мові молодшого покоління.

Актуальність дипломної роботи полягає в дослідженні діалектної складової в мовленні школярів Чернігівщини, які на момент опитування були учнями 10-11 класів. Чернігівська область – територія, на якій поширений східнополіський говір північного наріччя [17]. Східнополіський говір досліджували Бевзенко С. П., Железняк М. Г., Лисенко П. С., Матвіяс І. Г., Сальваторе Дель Гаудіо [4, 17, 21, 22, 27, 33], однак у своїх працях дослідники переважно акцентували увагу на мовленні старших людей, у якому найкраще збережені визначальні риси говору. Мовлення молодшого покоління, на яке впливає літературна мова, соціальні й географічні чинники, досі не було предметом дослідження, що й зумовлює актуальність теми.

Мова та її діалекти постійно змінюється – одні риси зникають, інші виникають як наслідок внутрішнього розвитку, так і під впливом зовнішніх факторів. Тому актуальним є дослідження, яке б виявило ті особливості, які зберігаються у мові всіх поколінь. Важливою частиною роботи є самоаналіз підлітків мови найближчого оточення, особливо бабусь та дідусів, котрі зберегли більше діалектних особливостей, ніж сучасні школярі.

Лексикон школярів, як зазначає О. Данилевська, “... *відкритий для впливів з боку різних форм національної мови, містить чимало власне „підліткових” слів”*” тощо [49, с. 76]. Тому щоб виявити діалектну складову в мовленні школярів, потрібно було охопити та проаналізувати всі особливості мовлення школярів: описати вплив української літературної мови, виявити використання росіянізмів, сленгізмів та інших особливостей усного мовлення, зокрема

дискурсивних слів тощо. Такий підхід дозволив виокремити в усному мовленні частотні одиниці, проаналізувати елементи, які мають діалектне походження, простежити зміни в мовній поведінці, що зумовлені переїздом на іншу територію, а також є наслідком повномасштабного вторгнення росії.

У роботі використано описовий метод з елементами методу мовної біографії. Як зауважує Брага І., цей метод полягає у з'ясуванні чинників, що сприяють формуванню у мовця саме тієї мови, якою він спілкується; від кого та у який період він перейняв певні мовні звички; чи змінювалась мова протягом життя та як саме [9, с. 32]. Метод мовної біографії досліджує історію «... засвоєння та використання мови протягом життя людини з урахуванням етапів її життя (дитинство, юність, зрілість, старість) та подій, які вплинули на зміну мови» [50, с. 90].

Мета роботи – описати мовлення сучасних школярів Чернігівщини, виявити елементи, що мають діалектне походження.

Поставлена мета передбачає вирішення таких завдань:

- Подати соціолінгвальну характеристику мовлення школярів Чернігівщини;
- Проаналізувати росіянізми у мовленні школярів з увагою до проблеми розмежування у підлітків діалектної лексики та росіянізмів;
- Дослідити використання підлітками Чернігівщини сленгізмів, дискурсивних маркерів тощо;
- Простежити вплив літературної мови на мовців; зіставити з визначальними рисами східнополіського говору
- Дослідити фонетичні, граматичні, морфологічні та лексичні риси у мові школярів;
- Виявити риси перехідних українсько-білоруських говірок у мовленні підлітків;
- Описати результати самоаналізу підлітками мовлення старшого покоління їхньої родини, місця проживання або друзів;
- Простежити внутрішніх запозичень в лексиконі школярів;

- Окреслити вплив найближчого оточення на мовлення за розповідями школярів.

Об'єктом дослідження є індивідуальне мовлення 15 школярів 10-11 класу (переважно 2007 р. народження) з різних громад та районів Чернігівщини:

Предмет дослідження – діалектні елементи (фонетичні, граматичні, лексичні) у мові школярів Чернігівщини.

У роботі використано описовий метод з елементами методу безпосереднього спостереження та методу мовної біографії.

Матеріалами для дослідження послужили аудіозаписи тривалістю 13 годин 19 хвилин, відповідні на питання анкети, а також спостереження над мовою інформантів під час інтерв'ю. Питання анкети і інтерв'ю передбачали відомості про родину; рідну мову; мову села, міста; мову освіти; інформацію про зміну місця проживання; мову думки, емоцій тощо. [8, с. 7-9].

Відомості про мовців:

1. Мовець 1 (далі Киїн.). Місце народження: с. Трисвятська Слобода, Киїнська територіальна громада, Чернігівський р-н. Місце проживання: с. Киїнка, Киїнська територіальна громада, Чернігівський р-н (проживає з 6 років). Навчальний заклад: Чернігівський обласний науковий ліцей (далі ЧОНЛ), суспільно-гуманітарний профіль.
2. Мовець 2 (далі Борз.). Місце народження та проживання: м. Борзна, Борзнянська міська громада, Ніжинський р-н. Навчальний заклад: Ніжинський обласний педагогічний ліцей (далі НОПЛ), профіль: іноземна філологія.
3. Мовець 3 (далі Н.Бас.). Місце народження: с. Нова Басань, Новобасанська сільська громада, Ніжинський р-н. Місце проживання: Київ (проживає з 15 років). Навчальний заклад: Київський фаховий коледж прикладних наук.
4. Мовець 4 (далі Іч-1). Місце народження та проживання: м. Ічня, Ічнянська міська громада, Прилуцький р-н.. Навчальний заклад: НОПЛ, профіль: іноземна філологія.

5. Мовець 5 (далі Мен.). Місце народження та проживання: м. Мена, Менська міська громада, Корюківський р-н.. Навчальний заклад: НОПЛ, профіль: українська філологія.
6. Мовець 6 (далі Бахм.). Місце народження та проживання: с. Бахмач, Бахмацька міська громада, Ніжинський р-н. Навчальний заклад: НОПЛ, профіль: математичний.
7. Мовець 7 (далі Хиб.). Місце народження та місце проживання: с. Хибалівка, Куликівська селищна громада, Чернігівський р-н. Навчальний заклад: НОПЛ, профіль: іноземна філологія.
8. Мовець 8 (далі Іч-2). Місце народження та проживання: м. Ічня, Ічнянська міська громада, Прилуцький р-н.. Навчальний заклад: НОПЛ, профіль: іноземна філологія.
9. Мовець 9 (далі Нос.). Місце народження та проживання: м. Носівка, Носівська міська громада, Ніжинський р-н. Навчальний заклад: НОПЛ, профіль: українська філологія.
10. Мовець 10 (далі Люб.). Місце народження: м. Славутич, Славутицька міська громада, Вишгородський район, Київська область (проживала до 2010 р.). Місце проживання: смт. Любеч, Любецька селищна громада, Чернігівський р-н. Навчальний заклад: Любецький ліцей Любецької селищної ради, 11 клас.
11. Мовець 11 (далі Снов.). Місце народження: м. Сновськ, Сновська міська громада, Корюківський р-н. Місце проживання (останні 1.5 року) : м. Ніжин, Ніжинська міська громада, Ніжинський р-н. Навчальний заклад: НОПЛ, профіль: іноземна філологія.
12. Мовець 12 (далі Лос.). Місце народження та проживання: с. Лосинівка, Лосинівська селищна громада, Ніжинський р-н. Навчальний заклад: НОПЛ, профіль: математичний.
13. Мовець 13 (далі Дор.). Місце народження: м. Ічня, Ічнянська міська громада, Прилуцький р-н.. Місце проживання: с. Дорогинка, Ічнянська

міська громада, Прилуцький р-н.. Навчальний заклад: НОПЛ, профіль: українська філологія.

14.Мовець 14 (далі Кор.). Місце народження та місце проживання: смт. Короп, Коропська селищна громада, Новгород-Сіверський р-н. Навчальний заклад: ЧОНЛ, профіль: суспільно-гуманітарний.

15.Мовець 15 (далі Кост.). Місце народження: с. Костобобрів, Семенівська міська громада, Новгород-Сіверський р-н. Місце проживання (останні півроку): м. Ніжин, Ніжинська міська громада, Ніжинський р-н.. Навчальний заклад: НОПЛ, профіль: математичний.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали праці Данилевської О. “Шкільні реалії у свідомості українських підлітків (за результатами соціолінгвістичного дослідження)”, “Мова в системі цінностей сучасного українського підлітка”; Немировської С. “Деякі аспекти мовної ситуації Чернігова (на матеріалі опитування школярів у 2018 році)” тощо. При дослідженні діалектних рис спиралися на праці С. П. Бевзенка “Українська діалектологія”, І. Г. Матвіяса “Українська мова та її говори”, Словник поліських говорів П.С. Лисенка, Атлас української мови та ін.

Структура дослідження. Робота складається зі вступу, 2 розділів, висновків, додатків, списку використаної літератури.

Розділ I. Загальна характеристика соціолінгвальної ситуації шкільного середовища Чернігівщини

1.1. Характеристика соціолінгвальної ситуації на основі опитування школярів

Мовлення підлітків неодноразово ставало предметом досліджень мовознавців. Зокрема Р. Боднар охарактеризувала соціальний діалект підлітків, проаналізувала вплив цінностей, котрі домінують у молодіжному соціумі [6]. Н. Бончук дослідила феномен лихослів'я серед підлітків, причини його активного використання [7]. О. Татаровська вивчала мовлення британських підлітків, особливості його формування, граматичні особливості тощо [45 с. 51].

“Найяскравіше динаміку мовного розвитку відображає мовлення молоді, оскільки саме вона виявляє найбільшу відкритість до змін, протест відносно ціннісно-світоглядних та комунікативних засад минулого, спрямованість у майбутнє”, – зазначає М. Баган. [3, с. 14] Дослідниця вивчає популярність вживання зоонімів серед молоді “для вираження свого емоційно-оцінного ставлення до інших людей” [2, с. 52]

О. Данилевська, аналізуючи мовний портрет підлітка, особливу увагу звертає на питання двомовності серед школярів [15, 16, 49]. Результати анкетування київських школярів, подані в праці “Якісні характеристики мовної ситуації у сфері освіти” засвідчили, що всі київські школярі є двомовними [16, с. 374].

Схожу ситуацію, при чому на користь російської мови, зафіксувала С. Немировська, яка досліджувала мовлення підлітків Чернігова. Проаналізувавши результати опитування 677 респондентів віком від 15 до 17 років, дослідниця виявила, що незважаючи на великий відсоток ідентифікації себе як українців (96,2%), досить велика частина підлітків як рідну мову обрали водночас і українську, і російську (41,6%), українську (32,7%), російську (19,6%) тощо. Водночас щодо рідної мови та мови постійного повсякденного

спілкування відчувається дисбаланс, адже лише до 2% респондентів використовують українську мову, тобто російська домінує. [29, с. 71]

Об'єктом нашого дослідження стало індивідуальне мовлення 15 школярів 10-11 класу з різних громад та районів Чернігівщини. Попередньо з кожним було проведено опитування, основою якого послужила анкета, укладена С. Немировською [30], з'ясовано окремі деталі мовної біографії школярів, що дозволило зрозуміти причини появи росіянізмів і відсутності яскравих діалектних особливостей. Наприклад, мовлення респондента Мен. забарвлене росіянізмами, діалектної лексики у нього майже немає: *'T'ina / 'd'en'z'i // 'Tut / de ja жи'ву / в п'ринципі / 't'iki на ц'ому і сп'іл'куйт'с'а // (Мен.)*

Серед причин, що впливають на вживання значної частки росіянізмів, можна виділили а) попередній мовний досвід, зокрема використання російської мови до повномасштабного вторгнення і пізніша відмова від російської, б) вплив мови оточення, в) місце проживання, особливо, що стосується населених пунктів, розташованих на українсько-білоруському чи українсько-російському кордоні. Важливим чинником відмови від діалектної лексики є зміна місця проживання і відповідно нове оточення. Більшість інформантів були змушені змінити навчальний заклад та місце проживання, що є важливим моментом під час дослідження мовлення школярів, адже внаслідок переїзду у деяких інформантів мовлення підлягає змінам: менше використання діалектних елементів, сильніше впливає літературна мова. У деяких випадках навпаки – діалектні елементи викоринити у своєму узусі неможливо. Наприклад, одна з респонденток вказує, що раніше послуговувалася російською мовою та діалектними словами, властивими її території. Зараз дівчина змінила місце проживання, в її оточенні панує українська мова, проте вона зазначає: *Л'і'цей не з'м'инит' мо'йу го'в'ірку про с'лово / ха'жу / і гава'рит' // Це та'к'і сло'ва / в'ід'йа'ких йа 'певний час нама'галас' в'ід'викнути / в'іду'читис' в'ід них / а'ле во'ни 'завжди зали'шайут'с'а з'і м'нойу / і от 'нав'іт' 'перед / йа ко'ли пи'сала то'б'і це пов'і'домлен':а / йа всеод'но з 'мамо'у гово'рила / і ка'жу / там / 'хажу / гава'р'у / ну та'ке / гава'рит' // (Снов).*

Цікавими є спостереження школярів щодо мови міст, куди вони переїхали. Одна зі школярок до 10 класу проживала у місті, котре розташоване недалеко від кордону з росією та Білоруссю, тому вона вказує, що для неї Ніжин – україномовне місто, і що в неї дві рідні мови: *З де'с'а того к'ласу йа нама'гайус' сп'ілку'ватис' укра'їнс'кою / 'адже дл'а 'мене 'Н'іжин / 'це 'д'ійсно та'кий україно'мовне 'місто / і 'дуже по'м'ітна р'ізниц'а м'іж 'Н'іжином та С'новс'ком / то'му ска'зати 'точно / йа'ка 'л'а 'мене 'р'ідна / взага'л'і укра'їнс'ка / а'ле йак'шо в'дома / то 'р'ідна / ро'с'ійс'ка // (Снов.)*

Інша оцінка мови Ніжина підлітками, які проживають неподалік міста, зокрема вони вважають, що мовлення місцевих людей наближене до російської мови: *У 'Н'іжин'і / нап'риклад / 'суржик'у 'б'іл'ш ро'с'ійс'кої 'мови / у нас н'і / у нас 'менше // зазви'чай у нас йа'к'іс' ок'рем'і сло'ва йе / шчо з ро'с'ійс'кої в'з'ат'і // (Хиб)*

Порівнюючи наші дослідження, проведені в кінці 2023-на початку 2024 року, з дослідженнями С. Немировської щодо мовної ситуації Чернігова, проведені до повномасштабного вторгнення, зауважимо, що відмінність у результатах опитування зумовлена здебільшого саме причинами позалінгвальними – переходом багатьох підлітків на українську через агресію росії. Важливо також враховувати, що в дослідженні С. Немировської зацентровано увагу на географічному розташуванні Чернігова – місто знаходиться неподалік від кордонів з Білоруссю та росією, тому це може бути причиною активного використання російської мови. У нашому дослідженні брали участь школярі з різних частин Чернігівщини, і як висновок – російською найчастіше послуговувались активніше ті, хто проживає поблизу кордонів з Білоруссю або росією, ніж ті, хто з інших частин області.

Результати проведеного опитування (15 респондентів) показали, що майже всі підлітки вважають українську мову рідною, і тільки декілька школярів обрали українську та російську однаковою мірою. Ці результати відмінні від дослідження С. Немировської, адже навіть ті підлітки, хто до повномасштабного активно розмовляв та використовував російську мову, не виділяють її як рідну;

певна частина обирає дві мови, але виключно російську – ніхто. Про перевагу російської в окремих регіонах писала Л. Масенко: “...коли йдеться про щоденне використання української, ви розумієте, що у деяких регіонах України це фактично мова етнічної меншини” [25, с. 24]. Російська мова витісняла українську, проте бачимо, що сьогодні ситуація змінюється. Наприклад, одна з респонденток під час розмови неодноразово підкреслювала, що в її родині панувала до повномасштабної війни двомовність – частина спілкувалась українською, інша – російською, вона також використовувала в розмові дві мови, проте, як рідну, вона виділяє тільки українську: *У мене п'росто од'на час'тина с'ім'її була ро'с'їйс'койу / д'руга час'тина с'ім'її укра'їїнс'койу // То'му в 'мене пос'т'їїно з'м'їшувалис' ц'ї сло'ва / та'к'їй най'б'їл'ший 'суржик в 'мене / ну йа не з'найу / це / на'певно / той 'самий т'р'емп'ел' / йа'кого не'має в укра'їїнс'кий 'мов'ї // (Н. Бас.).*

Зауважимо, що є деякі невідповідності між результатами анкетування та приватними розмовами, адже в першому випадку декілька респондентів на питання про рідну мову обрали варіант “українська та російська однаковою мірою”, проте під час приватної розмови всі одногolosно стверджували: “українська”. Наприклад, один із школярів в анкеті вказав, що рідною мовою для нього є однаковою мірою українська та російська. На питання про те, якою мовою він спілкується у повсякденному житті, респондент обрав варіант “у більшості випадків українською мовою”. Проте в під час розмови хлопець сказав: *Ра'н'їше йа сп'їлку'вавс'а 'чисто на ро'с'їйс'к'їй 'мов'ї / а'ле о'це ж 'їз за ц'ї'їейї ситу'ац'її йа перей'шов на укра'їїнс'ку // (Мен).*

На питання про спілкування в повсякденному житті більшість школярів відповідає, що спілкується українською мовою, натомість є невеликий відсоток людей, котрі використовують і українську, і російську, залежно від того, з ким вони спілкуються. Наприклад, у навчальному закладі та з друзями деякі респонденти можуть використовувати виключно українську мову, але в сім'ї розмовляти російською. Є школярі, котрі відчують відмінність свого мовлення

від літературної мови (використання росіянізмів, діалектних рис тощо), тому під час спілкування з окремими знайомими, змінюють своє мовлення.

Більшість школярів навчаються в Ніжині, менша частина – у Чернігові, Любечі та Києві. На питання, чи відповідає українська мова статусу державної в усіх сферах у містах, де вони навчаються, більшість відповіли, що так, водночас є певний відсоток школярів, котрі або обрали варіант “ні” або “важко відповісти”. На жаль, досі трапляються такі коментарі: *У нас 'дуже гно'били за те / що ти не з'найеш ро'с'їйс'кої / в нас 'д'ійсно 'молод' була та'ка за ро'с'їйс'к'е / вп'ринцип'і / і 'зараз там 'сил'но н'і'ч'о не з'м'ін'уєт'с'а в 'м'іст'і // (Снов.)*

Відмінна ситуація щодо їхнього рідного міста проживання. Майже всі підлітки були змушені після 9 класу переїхати, адже вони вступили в навчальний заклад в іншому місті. Тому на питання щодо вживання української мови в їхньому постійному місці проживання переважна більшість відповіла, що використання не відповідає статусу державної, або ж їм “важко відповісти”. Лише меншість обрала варіант “так”. Це може свідчити про те, що на Чернігівщині досі доволі високий показник використання російської мови, незважаючи на те, що на момент опитування повномасштабна війна триває майже 2 роки. Водночас майже одногolosно підлітки відповіли, що викладання в школі та приватні розмови з учителями мають бути тільки українською мовою.

Наші результати опитування частково не збігаються з результатами дослідження С. Немировської, проведеним у 2018 році, що свідчить про зростання активного використання української мови в побуті після повномасштабного вторгнення. Деякі школярі навіть відкрито зазначали, що саме це стало причиною переходу.

Крім питань про рідну мову та мовну ситуацію міста навчання та проживання, підлітки були опитані щодо того, якою мовою вони дивляться фільми та серіали, слухають музику тощо. Результати опитування показали, що до повномасштабного вторгнення школярі послуговувалися українською мовою та здебільшого російською в різних сферах: слухали пісні, дивилися фільми,

публікували дописи в соціальних мережах тощо. Ситуація після повномасштабного вторгнення відрізняється, адже більшість респондентів перестали послуговуватися контентом російською мовою: *До повномаш'табного йа ди'вилас' там 'в'ідео з 'ц'іми ро'с'ійс'кими йа'к'іміс' л'уд'ми / ро'с'ійс'кі сер'і'али мог'ла ди'витис' / і 'музику 'також ро'с'ійс'кою с'лухала / а 'пот'ім 'н'ісл'а д'вадц'ат' чет'вертого 'б'іл'ш перейш'ла на укра'їнс'ку / там англ'ійс'ку / не див'л'ус' 'в'ідео ро'с'ійс'ких і сер'і'ал'ів та'кож // Йа й так не 'дуже йіх / так би 'мовит' / див'л'ус'а / але пр'ам 'викинула це ро'с'ійс'ке жи'т':а // (Дор).*

Щодо фільмів, то школярі намагаються обирати або український дубляж, або переглядають фільми в оригіналі, переважно англійською мовою. Повномасштабне вторгнення вплинуло на вибір саме українського дубляжу, адже до 2022 року школярі послуговувалися переважно російським, проте для більшості зараз це не припустимо: *Йа див'л'ус'а укра'їнс'кою 'мовойу / 'мен'і не 'дуже по'добает'с'а / ко'ли там йа'к'іс' 'ф'іл'ми чи сер'і'али випус'кают' із пе'рекладом на ро'с'ійс'ку 'мову / йа див'л'с'а а'бо укра'їнс'кою 'мовойу / а'бо по мож'ливост'і в ориг'інал'і // (Іч-2).*

Є меншість, котрі послуговуються російською мовою, проте ці респонденти зазначають, що подібний вибір залежить від того, якою мовою дубляж якісніший: *Це 'залежит' в'ід 'того / йа'кою 'мовойу оз'вучка 'буде к'рашча // Найчас'т'іше / а'бо укра'їнс'кою / або ро'с'ійс'кою / англ'ійс'кою в 'мене шче // (Іч-1).*

Схожа тенденція також з вибором пісень. Лише декілька школярів продовжують слухати російських співаків, або ж “російськомовну музику від українських виконавців”. Тобто підлітки розуміють, що продовжувати користуватися російським контентом – це неприпустимо, але якщо є українські виконавці, котрі випускали або продовжують писати пісні російською, то для одиниць – це нормально. Переважна більшість слухає або українську та англійську музику, або виключно англійську.

Російська мова – це не тільки про повсякденне використання, фільми та пісні, це ще й про ведення соціальних мереж, тому підлітки були опитані і щодо того, якою мовою вони послуговуються під час листування з іншими, додавання різних дописів. Більшість школярів зазначили, що використовують українську мову, або українську та англійську під час опублікування контенту на своїй сторінці, хоча варто зазначити, що не всі ведуть активне соціальне життя, проте листуються – всі. Щодо спілкування в соціальних мережах, майже всі школярі послуговуються українською або ж англійською мовою, і лише невеликий відсоток школярів можуть відповідати російською в листуваннях: *Що до повномаш'табного / шчо 'п'ісл'а / йа сп'іл'куйус'а 'т'ійейу 'мовойу / йа'койу з'і м'нойу сп'іл'куйет'с'а л'у'дина в соцме'режах / ну / 'тобто йак'шо во'на 'пише на укра'їнс'кій 'мов'і / то на ро'с'ійській йа пи'сат' / ну / вже не 'буду / шоб п'росто 'нав'іт' не за'пугуват' //* (Люб).

На всі ці чинники активного переходу на українську вплинуло повномасштабне вторгнення, адже раніше, як ми вже зазначали, підлітки частіше послуговувалися російською, меншою мірою – українською або англійською.

Окрему увагу варто приділити також тому, як школярі оцінюють свій рівень володіння українською мовою. Незважаючи на те, що школярі використовують українську мову в повсякденному житті та виділяють її як рідну, лише декілька людей обрали варіант “дуже добре”, більшість обрала “добре”, меншість – “задовільно”. Натомість цікавішою є самооцінка рівня володіння російською мовою, адже більшість оцінюють свій рівень як задовільний, меншість – обрали “добре”, одиниці оцінили свій рівень як низький. Це свідчить про те, що значна частина підлітків є білінгвами, але водночас рівень володіння російською вони оцінюють як нижчий порівняно з українською. Також в анкетуванні було питання про рівень володіння англійською мовою – більшість оцінюють як “добре” або “задовільно”.

Під час приватної бесіди підліткам було поставлене запитання, чи відрізняється їхнє мовлення від літературного. Більшість помічають такі відмінності: *Взага'л'і зви'чайно пом'і'чайеш од'разу / йак / шчо в 'тебе 'мова*

*не'чиста / про'те йа не 'бачу в 'ц'ому н'і'чого по'ганого / бо л'ітера'турна 'мова
взага'л'і не'часто з'яв'л'ает'с'а в роз'мовних та'ких / в роз'мовному 'тип'і /
'кожен 'може ка'зати по с'воєму / 'нав'іт' 'наголоси т'і 'сам'і 'йакоc' по
'іншому вжи'вати / 'тобто йак з'вично л'у'дин'і // (Киїн).*

Респонденти здебільшого відчувають відмінності у мовленні, наводять приклади вживання росіянізмів чи діалектних слів: *нап'риклад / вс'ег'да / там / завж'ди // (Хиб); П'риклади 'суржика / це на'певно / бл'ін / ка'н'ешно / 'т'іпа / ка'роч'е / ка'п'ец' / 'йолка / 'вилка / ну / це все во'но // (Кор).*

Респонденти переважно помічають відхилення від літературного стандарту, однак мало хто з них відчуває різницю між росіянізмами та діалектними словами. Багато діалектних слів вони вважають суржи́ком: *Сло'ва та'к'і / йак 'типу / йак укра'йінс'койу / в'ін / ми 'кажемо вон / па'шов / та'к'і 'типу // 'Дейак'і сло'ва / там де укра'йінс'койу 'б'іл'ше и / то і / 'б'іл'ш йак на ро'с'ійс'ку / про'те во'но не звучит' пр'ам йак ро'с'ійс'ка // (Киїн).*

Вон та пашов – це діалектні слова, проте інформантка не розуміє цього, і таких прикладів у розмові з іншими школярами було багато.

Під час приватних розмов було спостережені деякі невідповідності з результатами опитування: ті з респондентів, хто відповідав, що їхнє мовлення відмінне від літературної норми, говорили літературною українською мовою. І навпаки – ті, хто вказував, що їхнє мовлення не відрізняється від норми, або вони ніколи не помічали відмінностей, під час розмови часто вживали росіянізми та/або певні діалектні риси. Наприклад, одна з респонденток на питання про відмінність реагує зі здивуванням: *Та та'ких 'даже ду'мок / 'мабут' / не було // (Нос).* Але саме її мовлення забарвлене росіянізмами: *Йа не 'разу не св'атку'вала / хо'т'ілоc' би з д'руз'ами посв'атку'ват' / а 'новий год / так о'бично / бувало та'ке шо йак вс'а род'н'а / вс'і с'і'дали / то ми ж'дали нол' нол' / там поздрав'л'ен'ійа пр'ез'і'д'ента ж'дали / 'шоб позд'равив / а йак о'це шчас / дак ми не не ждем нол' нол' / о'то у 'в'іс'ім ча'сов вс'і по'сед'іли і с'пат' л'а'гаєм / і вс'о // (Нос).*

Останнє, на що варто звернути увагу – це використання нецензурної лексики в мовленні підлітків. Більшість підлітків відповіли, що використовують нецензурну лексику, зокрема вживають обценну лексику під впливом емоцій, коли почуваються агресивно тощо. Одиниці зазначили, що не вживають таких слів у повсякденному житті: *В нас н'іде так не го'вор'ат' / н'і 'родич'і / н'і н'іде йа та'кого не 'чула / х'і'ба шо в ш'кол'і / і о'це в гур'тожитку / а'ле не 'дуже при'ємно с'лухат' та'к'е* // (Іч-2).

Використання підлітками нецензурної лексики спровоковане поширеністю лайки в мові старшого покоління, популярністю соціальних мереж тощо. Сучасні школярі проводять в Інтернеті багато часу, внаслідок чого у більшості сформувалось толерантне ставлення до лайки [7, с. 442]. І навіть двоє респондентів, котрі не використовують нецензурну лексику, не засуджують інших, адже це вибір іншої людини: *Ну / х'тос' в:а'жайе / шо це по'гано / х'тос' в:а'жайе / шо це 'добре* // (Іч-1).

Також школярі були опитані щодо того, чи є місця, де має бути заборонено вживати нецензурну лексику, на що всі відповіли — так. Більшість підлітків такими місцями вважають навчальний заклад та громадські місця. Переважна кількість підлітків також зазначають, що з батьками, старшими та малознайомими використовувати нецензурні слова не варто. Одна респондентка зауважила, що приймає таку лексику, коли її застосовують у спілкування зі знайомими та друзями, а не з “поважною людиною”.

1.2. Особливості мовлення школярів Чернігівщини

1.2.1 Росіянізми в мовленні підлітків

У багатьох підлітків у мовленні трапляється велика кількість росіянізмів. Водночас зауважмо, що частина опитаних респондентів не здатна відрізнити росіянізми від діалектної лексики. Респонденти називають такі слова винятково суржиком, нечистою мовою, що збігається з визначенням: “Суржик – елементи

двох або кількох мов, об'єднаних штучно, без додержання норм літературної мови" [26, с. 4].

Це може свідчити про те, що у значної частини підлітків низький рівень мовної свідомості. Як зазначає П. Селігей, мовною свідомістю називають таку форму свідомості, котра охоплює погляди, уявлення, почуття, оцінки та настанови щодо мови та мовної дійсності [44, с.15]. Знання норм – це мовна грамотність, а от недотримання їх, усвідомлення та аналіз мови – це стосується безпосередньо мовної свідомості (МС). Нульовий рівень МС – це коли людина не здатна взагалі помічати та усвідомлювати певні процеси у своєму мовленні, або в мовленні найближчого оточення.

Наші респонденти по-різному оцінюють свій лексикон та лексикон старшого покоління, своєї сім'ї. Більшість підлітків своє мовлення вважають насиченим суржиковими словами, одиниці вважають, що в їхньому мовленні нема відхилень від літературної норми, хоч під час спілкування вживають росіянізми та / або слова, позначені діалектним впливом, зокрема помітні риси східнополіського говору. Можна припустити, що в таких школярів нульовий рівень МС, адже вони не здатні до аналізу та оцінки свого мовлення. Однак більшість – це мовці із середнім рівнем МС, оскільки, з одного боку, вони можуть оцінити своє мовлення щодо нормативності, а з другого, не можуть відділити суржикізми від діалектних слів. Для них усе ненормативне – суржик.

Більшість підлітків діалектні слова вважають росіянізмами і часто не розуміють, що таке діалект, для деякого цей термін новий. Для ілюстрації суржику одна зі школярок навела приклад: *Сло'ва та'к'і / йак 'типу / йак укра'їїнс'койу в'ін / ми 'кажемо / вон / па'шов* // (Київ.)

Водночас окремі лексеми, наприклад, *йон, йана, йаний*, школярі спроможні співвіднести з впливом сусідньої білоруської мови: *В 'Л'убеч'і взага'л'і 'мало 'л'удей / йа'к'і в'м'ійут' розмов'л'ати на укра'їїнс'к'ій 'мов'і // Ну / во'ни нама'гають 'с'а там / 'п'ісл'а повномаи'табного в'торгенн':а розмов'л'ати 'саме укра'їїнс'койу / а'ле все од'но йа'к'іс' сло'ва / ну / о'ц'і та'к'і прос'какуйт' / і ос' мо'йа ба'бус'а там / во'на / там шос' розпов'і'дає і 'каже / йон / йа'на / йа'ний*

/ ну / *'тобто це з біло'рус'кою зв'язане* // (Люб). Навіть більше, суржиком вважають не лише поєднання української та російської мов, а додають білоруську: *В нас вс'ї 'наш'ї м'іс'ці'ани 'кажут' / шо 'суржик / це в нас поїед'нан':а ро'с'їйс'кої / укра'їїнс'кої / та та'кож біло'рус'кої / то'му шо йа жи'ву в 'м'іст'ї / йа'ке розта'шовуєт'с'я т'риц'їт' к'іло'метр'ів до кор'дону з ро'с'ї / та т'риц'їт' к'іло'метр'ів до кор'дону з Біло'рус':у / то'му у нас 'дуже ота'ке з'м'ішане все* // (Снов).

На думку окремих школярів, в кожному регіоні України є свій суржик: *'Суржик / це йа'к'їйс' 'певний / ме'н'ї зда'їєт'с'я / це 'можна пор'ів'н'ати з д'іалек'тизмами / вп'ринцип'ї / то'му шо у 'кожного рег'і'ону 'суржик 'р'ізний / то'му шо ко'ли йа сп'іл'куєт'с'я з л'юд'ми / нап'риклад / з 'Харкова / а'бо ну / з 'Кийєва / там з'ї С'ходу / шче зв'ід'кис' / в нас т'р'емп'ел' / 'в'ешалка і так 'дал'ї* // *Це ж не д'іа'лект* // (Н. Бас). Як приклад суржику респондентка наводить такі лексеми: *Ку'л'ок / ка'л'їтка / 'фортач'ка / ки'їах / шче шос' / гур'ки* // (Н. Бас).

Слова *ки'їах, гур'ки* є діалектними, але підлітки не відрізняють ці слова від росіянізмів. Також з респондентами перед записом була попередня розмова, де їх попередили про тему майбутнього опитування. Тобто у інформантів було декілька днів, щоб подумати щодо використання росіянізмів, діалектної лексики у своєму мовленні. Деякі з них підготували цілий список слів, котрі вони вважають діалектними, наприклад: *'Т'ел'їк / це теле'в'їзор / у нас на 'килим го'вор'ат' / ко'вер / а пол / це п'ід'лога / сту'п'ен'к'ї / це с'х'їдц'ї / поло'тенце / це руш'ник / жи'л'отка / це безру'кавка* // (Іч-2).

Активне використання росіянізмів найчастіше помітно в тих, хто раніше послуговувався російською мовою, або перебував у середовищі, де вона панує. У таких школярів мовлення мало насичене діалектною лексикою (за винятком респондентки Снов.). Тобто такі інформанти намагаються спілкуватися літературною українською мовою під час розмови з незнайомими людьми, проте з близькими або з тими, з ким почуваються комфортно, вони можуть використовувати росіянізми.

Виділимо особливості, що були помітні у більшості інформантів, і які можна вважати впливом російської мови:

- Випадіння приголосного: *т'а'нула, не 'вит'анула, зан'ата, т'ане, прошло, п'ат', дев'ат'* тощо;
- Вживання [і] на місці очікуваного [и]: *йакійс', ціми, йакіміс', оціх, йакіхос', ситуаційях, із принтом, Чернігівціни, ціх, великій, учім'; магазин; практику; окупованіх; такіми; такій; живчіки, кімс', йакіхс': інод'і в йакіхос' ситуаційях* // (Іч-1);
- м'якість приголосних перед [е]: *так'е, російс'к'е, мален'к'е, вс'е вивч'ене, вивч'ено, у л'уд'ей, вс'е, г'еографійа, з'емля* тощо: *У нас // бу'вайе та'к'е / шчо на с'лово / 'кажут' / ка'жут' // (Снов.)*

Найбільше вплив російської мови відчутний на лексичному рівні:

- Іменники: *прів'ет, доч'кі-мат'ер'і, вкусн'ашк'і, с'ем'еч'кі, блінчікі, шч'епотка, катл'ети, с'іл'одка пад шубай, нар'езка, кіс'ел', см'ес', протв'ен', з'емл'ан'іка, йежсев'іка, масло (олія), табу'р'етка, пл'еч'ік'і, кл'еточ'ка, спічка, пак'ет, кул'ок, ут'уг, в'ешалка, ков'ор, ковер, жил'отка, Пасха, Макав'ей, йуморістка, паталок, роза, вистріли, снар'ад, фамілійа, л'ейка, т'ер'і'тор'ій, іска'жайе, іска'жен'ій, сужений* тощо: *Ми зазви'чай бу'ли в п'і'сочниц'і г'ралис'а / а'бо шчос' там г'рали в ка'фе / в 'дочк'і-'мат'ер'і* // (Іч-2).
- Займенники: *етот, ета, ч'о, мн'е, он, ано, каждый* та ін.
- Дієслова: *воспринімайу, напутала, т'анула, йест', обйаснит', дари, праскакуйут', ід'ом, загрузатс'а, шчитайут', од:охнут', вон'айе, заинтересував, начінайут', прошло, йес', вспомн'у, не отл'ічайет'с'а, заніMAT'с'а, вспомнит', разгавар'уйе: Взага'л'і йа ка'жу йі'жак / а'ле / ну / 'також л'уди пос'тарше / во'ни 'йакос' / ну / іска'жайут' / йа не з'найу йак на укра'йінс'кій 'буде це / ну / і у них йа'жак / 'йакос' так у них і ви'ходить' // (Люб).*
- Прикметники: *суйев'ерна, жарене, халоднейе, йад'ернайа, сір'йозні, накрашен'і: Бу'ла зди'вована / насп'равд'і / шо ре'ал'но йе та'ка ст'рава*

/ хр'ів'новина / во'на ре'ал'но так і називають'с'а // Це та'кий 'соус / в'ін го'туєть'с'а з х'р'іну / зда'їєть'с'а / там пом'і'дори / час'ник / ну / ко'роч'е / 'їад'ернаїа с'м'ес' // (Н. Бас).

- Прислівники: *по-'разному, 'ім'ен:о, 'бол'ше, т'ажело, впринцип'і, впринцип'е, пагано, пр'ам, сразу, р'езко, по ітогу, хараішо, р'едко, м'етко, вс'егда, в общем, довол'но, чисто, бол'но, спіцал'но, от:удова, пон'атно, інт'ер'есно, зач'ем та ін.*
- Числівники: *двум'а, п'ат', дев'ат', двітишсі : кор'зина з **дву'м'а** т'іпа ручками // (Люб.)*
- Прийменники: *із-за (через), з-за (через): Ну / 'мабут' / р'ід'н'ішою дл'а 'мене 'буде 'суржик / а'ле ра'н'іше йа сп'ілку'вавс'а 'чисто на ро'с'їйс'кій 'мов'і / а'ле о'це ж **'із-за ц'і'їєї ситу'ац'її** йа перей'шов на укра'їїнс'ку // (Мен.)*
- Сполучники: *тоже, но, йесл'і, потомушо: От ра'н'іше йа ка'зала 'ул'їца / **но** 'зараз 'дуже 'часто / пос'т'ійно 'майже йа ка'жу 'вулиц'а // (Снов.)*
- Частки: *'н'е, т'іпа, даже: Взагал'і йа пам'їа'тайу 'самий м'їй та'кий не пр'ам йа'кийс' по'зорний / п'росто та'кий незруч'ний 'дуже мо'мент / 'типу / йа гово'рила з в'чителем / у 'мене прос'какували та'к'і ро'с'їйс'кі сло'ва / по 'типу йак'раз же ж **'т'іпа** / а'бо там 'ілі / а'бо шос' та'к'е / **шо 'д'елат'** / йа **н'е** пан'і'майу // (Борз.)*

Особливо частотними в мовленні школярів є вставні слова: *кстаті, да'пуст'ім, по ітогу, в общем, кароч'е, кан'ешно, кап'ец, допуст'ім та ін.: Приклади 'суржика / це / на'певно / бл'ін / ка'н'ешно / **кс'тат'і** / 'т'іпа / **ка'роч'е / ка'п'ец** // (Кор.)*

1.2.2. Сленг у мові підлітків

Сленг за визначенням Ковальчук Ю., це слова або вислови, котрі використовують люди деяких професій чи класових прошарків. Ці лексеми здатне зрозуміти вузьке коло осіб, яке належить до певної соціальної або професійної групи [20, с. 211]. Підлітки активно використовують сленг у своєму

мовленні, оскільки сленгізми “виконують особливу знакову функцію швидкого семантичного сприймання і розуміння”, що є дуже важливим для школярів [18, с. 52].

На основі спостережень за мовленням школярів під час інтерв'ю ми уклали короткий словничок найуживаніших сленгізмів:

База, базово ‘схвалення дій’: Не ка'жу о'була / а'була / це / ну / йак би / взага'л'і 'можна ска'зат' **'база** / не викорис'товуйу о 'букву 'майже н'іде // (Люб.)

Базар, фільтрувати базар ‘бути обережним у виборі висловів’ [43, с. 42]: Вс'і у мо'йому о'точен':і / і йа та'кож 'дуже 'часто викорис'товуєм нецен'зурну 'лексику / і 'інод'і йа та'ка за'думуйус' / шо / йа ж пон'і'маю / шо це не 'дуже к'ласно так розмов'л'ат' / і т'реба т'рошки / йак ска'зат' / **ф'іл'тру'ват'** **ба'зар** св'ій // (Нос.).

Блін ‘слово, котре замінює непристойну лайку’ [43, с. 60].

Двіж ‘активна діяльність’ [38, с. 106].

Задрала ‘набриднути’ [38, с. 134].

Кайф ‘задоволення’ [43, с. 163].

Капець ‘дуже погано’ [38, с. 155].

Класно ‘дуже добре’ [43, с. 175].

Клікуха, клічка ‘прізвисько’ [43, с. 176]: Йа 'даже 'можу йа'кус' **кл'і'куху** при'думат' наз'ват' // (Нос.)

Лайкати ‘вподобати’ [20, с. 213].

Підісти ‘почати серйозно чимось займатися’ [43, с. 259]: Взага'л'і / йа т'рошки / йак ска'зат' / йак би 'так 'мовити / **п'ід'с'іла на** од'ну л'і'н'ійку к'ниг // (Борз.)

Пости ‘дописи’ [20, с. 213].

Срати ‘глузувати’: Ми 'маму 'дуже 'сил'но **сре'мо** / асуж'даємо за те / шчо во'на 'каже пос'т'ійно про ц'і по'в'ір'я / о'ц'і / в п'лан'і / йа / 'тато / і б'рат можливо // (Хиб.)

Шпарити ‘швидко говорити’. [38, с. 336]: І 'л'уди так ди'вилис' 'т'іпа / ну / 'наче ми йа'к'іс' воро'ги / ну / хо'ча насп'равд'і йа то й нама'галас' розмов'л'ати

/ е / ну / укра'їнс'койу / а т'і хто 'був з'і м'нойу / во'ни так по-л'убец'ки / бо з 'Л'убеча / ну 'тобто / **так і ш'парили** // (Люб.)

Шпора 'шпаргалка'. [20, с. 213].

Як висновок зазначимо, що підлітки меншою мірою використовували різні сленгізми, і під час запису намагалися розмовляти літературною українською мовою з несвідомим використанням росіянізмів та діалектних форм, проте сленг вони чітко можуть відрізнити у своєму мовленні та мінімізувати вживання під час розмови.

1.2.3. Особливості словотворення на прикладі прізвиськ

Значний відтинок часу підлітки проводять в стінах свого навчального закладу. Тому важливо дослідити, як неформально учні називають реалії, пов'язані зі школою, особливо, що стосується називання вчителів, директора, завуча тощо. Під час опитування питання були сформульовані так, щоб учні могли пригадати, як вони зазвичай називають вчителів у розмові з друзями.

Попередні дослідження О. Данилевської показали, що учителів номінують переважно за предметом, який вони викладають [49, с. 79] Наше дослідження виявило іншу ситуацію. Прізвиська, мотивовані предметом викладання, засвідчено рідше.

У нашому випадку підлітки частіше використовують прізвища, рідше ім'я та по-батькові та прізвиська. Можливо, це зумовлено тим, що більшість школярів змінили навчальний заклад після 9 класу, їм складно запам'ятати ім'я та по-батькові, тому вони у розмові використовують коротшу назву. Частотними є назви, утворені від прізвищ: *Шевчук – Шевчучка, Мухінська – Муха, Гах – Гашиха, Павлюк – Павлючка* тощо. Поширеними є імена у пестливій форм: *Аллочка, Люсічка*, також є варіант *Юлька* тощо. Незначна кількість інформантів послуговується такими номінаціями, як *біологічка, англічанка, хімічка, фізик/фізичка, математик / математичка, фізрук, фізручка, директорша, директор/директорка, директриса, класуха / класна керівничка* тощо.

Назви деяких учителів пов'язані або з рисами їхнього характеру, або з іншою діяльністю поза межами школи, наприклад, вчителька математики – *юморістка*, через її жарти на уроках; учителька фізкультури – *Ірина Фізкультурна*, адже вона себе так підписала в соцмережах.

Також школярі були опитані щодо назв домашнього завдання, контрольної роботи, відмінника/відмінниці, шпаргалки та перерви:

домашнє завдання: *домашка, дамашка, дезе; уроки, домашня, домашнє завдання;*

контрольна робота: *кеер, каер, контрольна, контрольна робота.*

шпаргалка: *шпора, шпаргалкі.*

Одна інформантка зазначила, що використовувала лексему *дамашка* у повсякденному житті, але в ліцеї намагається говорити саме варіант *домашка*.

Водночас цікава ситуація зі словом “перерва”. Одна школярка зазначає, що раніше використовувала варіант “перемена”, але зараз намагається відучити себе від цього слова і не використовувати його. Це спровоковане тим, що дівчина намагається перестати використовувати російську мову у своєму повсякденному житті, інфопросторі тощо, тому намагається відмовитися від росіянізмів. Щодо інших підлітків – вони не знайшли інших відповідників до цього слова.

Зауважмо, що акання або використання росіянізмів властиве школярам з прикордонних громад, або тим, хто раніше розмовляв російською мовою.

1.2.4. Дискурсивні маркери

Дискурсивні маркери є важливою особливістю усного мовлення. О. Далєбіга досліджувала дискурсивні елементи в мовленні студентів гуманітарного та технічного напрямку та виявила різноманітну кількість маркерів серед молоді. У своїй праці вона подає таке визначення дискурсивних маркерів – це “*елементи, які використовують мовці під час спонтанного усного висловлення, для заповнення пауз, поки мовець обдумує подальше висловлення*” [14, с. 53]

Найактивнішим серед дискурсивних маркерів є елемент 'ну', ним починають речення більшість респондентів: **Ну** / 'із:а 'того / що в нас 'дуже б'лиз'ко кор'дон з Б'іло'рус'ійейу / 'л'уди / **ну** / у'же по'хилого та'кого 'в'іку / у них взагал'і 'дуже в'ідр'із'н'айет'с'а 'мова // (Люб.)

Ну / в 'мене йу'туб 'бол'ше / **хм** // 'б'іл'ше с'лухайу / 'музику / **ну** / зага'лом йа с'лухайу 'б'іл'ше 'музику англ'ійс'коюу 'мовойу / а'ле / **ну** / бу'ває та'ке / шо / ро'с'ійс'коюу теж йе // (Мєн.)

Ну / х'тос' вва'жайє / шо це по'гано / х'тос' вва'жайє / шо це 'добре / **ну** / дл'а 'мене це / **ну** / 'інод'і 'б'іл'ше 'виражен':а е'моц'ій / **ну** / йа нейт'рал'но до 'нейі с'тавл'ус' // (Іч-1).

Інформантка Люб. майже кожне речення починала з 'ну' і між частинками висловлення заповнювала паузу елементами 'ну', 'е', 'тіна', 'там' тощо: **Е** / во'ни розпов'і'дають' / і 'тину / йо'на / йа'на / там **т'ін** / 'т'іна / шос' йо'му ска'зала / 'т'іна / во'на / шо йо'му ска'зала // (Люб.)

Ну і / у нас же ш не'має 'добрий 'ден' / **там** / **ну** / це а'бо **там** при'в'іт / йак'шо це / е / 'л'уди мо'го 'в'іку / а йак'шо с'тарше / то в нас в'с'уди д'раст'є // (Люб.)

Щодо інших дискурсивних маркерів, то після 'ну' найчастотнішим виявився елемент 'там': Так // Нап'риклад / йа **там** не ка'жу / шо **там** / ми го'воримо / ка'жу / **там** / ба'лакаєм // (Дор.)

Серед інших дискурсивних маркерів не менш активним у використанні є 'тіна', 'тину': У 'мене **там** прос'какували та'к'і ро'с'ійс'кі сло'ва / по 'тину йак'раз же ж 'т'іна / а'бо **там** 'іл'і // (Борз.)

'От', котре часто сполучене з елементом 'прям': **Ну от** йа пр'ам 'можу **там** шос' розпов'і'дати та'ке / **там** 'довго 'можу гово'рити / то так / мож'ливо йє та'ке / шо во'ни **там** виправ'л'айут' / а так шоб / н'і // (Дор.) та **От** сло'ва / **от** / поди'вис'а / ми 'кажемо пади'вис'а // (Киїн.)

'Ось': М'ій д'і'дус' жи'ве н'ід 'Київом у се'л'і Прог'рес / **ос'** / і там взагал'і вс'і розмов'л'айут' укра'їнс'коюу 'мовойу 'майже / **ос'** / і та'ких с'л'ів йа 'нав'іт' і б'лиз'ко не 'чула там // (Люб.)

‘Оце’: *Оце* ко'ли прийи'жайу / *там* / в 'Н'іжин / б'іл'ш *там* в л'іцей / розмов'л'айу укра'їнс'койу / і *о'це* 'мама йак почи'нає гово'рит' / ме'н'і аж так 'хочет'с'а йі'йі виправ'л'ат' // (Дор.)

‘Так’: *Ну* в 'мене 'може й 'даже з'н'іву не бут' / а йа 'можу п'росто так викорис'товуват' / а'бо йа'кус' 'бурну ситу'ац'ійу роз'казуват' / *дак* шоб так до'дат' шос' *так* / *так* викорис'тову'ю нецен'зурну 'лексику // (Нос.)

‘Як би’: В нас 'дуже ба'гато тут / *ну* / *йак би* / пересе'ленц'ів // (Люб.)

‘Скажем так’: *Ну* / йа нама'га'юс' розмов'л'ати л'ітера'турнойу / *ос'* / а взага'л'і в жи'т':і / *ос'* / йа ж ка'жу / шо дес' *там* йа розмов'л'айу' / *ну* / в 'соц'іум'і / *с'кажем так* / йа розмов'л'айу укра'їнс'койу 'мовойу / а 'серед д'руз'ів / *там* / 'серед зна'йомих / 'серед / *ну* / 'родич'ів / *ос'* в'дома / йа розмов'л'айу / *ну* / л'убец'к'им цим 'суржиком // (Люб.)

‘В принципі’: Бу'ханка теж х'л'іба 'кажут' так // 'Дал'і шо *так* // Б'е'с'едка або хала'буда *там* / *це* / *ну* / в п'ринцип'е // (Люб.)

‘Знаєш’: *От* в мо'йейі ба'бус'і / йа'ка жи'ве теж в Борз'н'і / в 'нейі п'росто / з'найеш' *типу* йак / нап'риклад / 'кохве / х'в'іртка / *от* та'ке шос' // (Борз.)

‘Якось так’, ‘якось’: Дл'а 'мене 'суржик // *це* взага'л'і по'їед'нан':а мов / *от* / тей 'саме по'їед'нан':а ро'с'ійс'койі та укра'їнс'койі 'мови / йакш'чо вид'іл'ати *от* / ро'с'ійс'кий 'суржик / во'но б'іл'ш по'м'ітно / де прос'каку'ют' о'ц'і ро'с'ійс'кі сло'ва а'бо йа'к'іс' 'наголоси на ро'с'ійс'кі / *от* 'нав'іт' *це* с'лово / прас'каку'ют' / у 'мене 'воно б'іл'ш на ро'с'ійс'кі / на ро'с'ійс'ку ма'неру // Укра'їнс'ка / во'на / 'нав'іт' // (Снов.)

Низка вище наведених цитат показує, що молодь активно використовує дискурсивні маркери у своєму мовленні, щоб заповнити паузу або зробити своє висловлення більш забарвленим під час обдумування подальшої фрази.

1.2.5. Вплив літературної мови на мовців

Аналізуючи цілісне мовлення школярів, варто особливу увагу звернути і на вплив літературної мови на респондентів. Адже вона може витіснити діалектні елементи з лексику інформантів.

Серед опитаних респондентів ті, хто раніше послуговувався російською мовою, або також проживав біля кордону з іншими країнами, перестали використовувати дієслова з -т', а почали використовувати літературну норму -ти, котра не характерна для східнополіського говору. Це основна риса впливу літературної мови на мовців і причиною такої еволюції в мовленні певних школярів стали початок повномасштабного вторгнення та переїзд, адже майже всі після 9-го класу вступили в навчальний заклад іншого місту.

Наприклад, респондентка Снов. розповідає, що відмовилась від певних слів, котрі є характерними тільки для її території, адже дівчині незручно використовувати ці лексеми в україномовному оточенні: *Ра'н'іше йа ка'зала 'ул'іца / но 'зараз 'дуже 'часто / пос'т'ійно 'майже йа ка'жу / 'вулиц'а / бо ме'н'і нез'ручно / ко'ли йа викорис'товуйу с'лово 'ул'іца / бо во'но 'дуже ро'с'ійс'ке / на ро'с'ійс'кий ма'нер 'майже 'повн'іст'у с'казане / і дл'а 'мене в 'Н'іжин'і / в л'іцейі 'його взага'л'і неком'фортно викорис'товувати / то'му йа нама'гайус' 'завжди переналаш'товувати се'бе і ка'зати 'вулиц'а // (Снов.)*

Зміна місця проживання дуже вплинула на мовлення дівчини, адже вона відмовилась від російської мови та діалектної лексики, яка властива її прикордонній громаді, та почала розмовляти літературною українською мовою. Неодноразово респондентка зазначає: *'Зараз в мо'йому 'мовлен':і до'вол'і зм'інило'с' / 'нав'іт' в'дома йа а'бо так йак йа не 'йіж:у до'дому до'вол'і 'часто / с бат'ками йа поча'ла 'йакос' 'б'іл'ше викорис'товувати укра'їнс'ких сл'ів / з йа'ких зни'кає о'це б'іло'рус'ке / чи 'нав'іт' 'суржикове по'н'ат':а / нап'риклад / си'д'ет' // Йа в'же 'майже не викорис'товуйу це с'лово / до'вол'і 'часто в 'мене п'росто си'д'іти / от пр'ам си'д'ет' у'же та'кого / 'можє 'йакос' прос'кочити / а'ле це ко'ли ш'видко і емо'ц'ійно щос' роз'казуйу // (Снов.)*

Вона сама підкреслює, що почала використовувати дієслова з -ти, як і більшість інших інформантів, наприклад, Н.Бас. Частина її сім'ї російськомовна, дівчина раніше активно використовувала російську мову, проте зараз помітний вплив літературної мови, адже дівчина переїхала до Києва. Крім цієї респондентки, інші школярі також можуть проаналізувати зміну свого мовлення

протягом часу. Під час розмови підлітки були опитані щодо того, як вони вживають певні слова тепер та раніше. У результаті, інформантка Іч-2 вказала, що раніше використовувала лексему ‘льод’, проте зараз ‘лід’; респ. Снов. раніше говорила ‘прівет’, а зараз ‘добрий ранок’, ‘привіт’ і т.д.; Хиб. раніше вживала форму ‘родітелі’, тепер – ‘батьки’;

Також була помітна цікава тенденція серед опитаних школярів: ті, хто зазначає, що “розмовляє суржиком” і що їхнє мовлення відрізняється від літературного, навпаки використовували більше літературну норму. Натомість мовлення тих, хто вважає навпаки, забарвлене росіянізмами та / або діалектними рисами.

Ну / 'суржик / йа викорис'товуїу так / шо 'нав'іт' не пом'і'чайу 'його / 'інколи / 'йакос' пос'т'ійно / і та'кого 'визначен':а пр'ам / от 'зараз в'ін йе / 'суржик цей // (Кост.). Натомість у мовленні дівчини складно було простежити діалектну складову або росіянізми, як результат – вплив літературної норми домінує, як і в інших інформантів, котрі відповідають, що розмовляють ‘суржиком’.

Під час запису майже всі школярі намагалися говорити, як з малознайомою людиною, виключно літературною нормою, проте під час розмови росіянізми та діалектні елементи проникали в мовлення.

Висновки до Розділу I

Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки:

1. Соціолінгвальна ситуація Чернігівщини сприяє впливу російської мови на мовця, внаслідок чого у мовленні школярів яскраво виражені росіянізми, меншою мірою діалектні особливості.
2. Незважаючи на те, що на Чернігівщині все ще присутній великий вплив російської мови, більшість школярів використовують саме українську мову в повсякденному житті та знають її краще, ніж російську (за власними оцінками).

3. Більшість школярів помічають відмінності у своєму мовленні з літературною нормою, проте не завжди здатні окреслити, які форми вони використовують: росіянізми або діалектні слова. Для них це – суржик.
4. Крім росіянізмів, у мовленні школярів багато сленгізмів, хоч школярі і намагалися їх уникати. Як висновок, школярі здатні відрізнити сленг у своєму мовленні та мінімізувати вживання під час розмови.
5. Зростає вплив літературної норми, особливо, якщо школярі потрапляють в україномовне середовище. Яскравий приклад впливу літературної норми: використання дієслова з -ти замість -т', що не властиве для східнополіського говору; та відмова від низки лексем, наприклад, 'прівет', 'льод', 'дирка', 'клубніка' тощо.

Розділ II. Діалектна складова в мовленні школярів Чернігівщини

2.1. Діалектні елементи в мовленні школярів Чернігівщини

2.1.1. Фонетичні риси

Згідно з визначенням, котре подане в Енциклопедії «Українська мова», діалект – це *“різновид національної мови, якому властива відносна структурна близькість і який є засобом спілкування людей, об’єднаних спільністю території, а також елементів матеріальної і духовної культури, історико-культурних традицій, самосвідомості”* [11].

Наші інформанти проживають на Чернігівщині, на території якої поширений східнополіський говір північного наріччя. Ця зона східнополіського говору із дуже яскравими фонетичними рисами, але, як правило, у сучасних школярів ця риса виявляється меншою мірою, найчастіше в поодиноких випадках, оскільки під час нашого запису вони намагалися говорити літературною мовою.

Досі яскраві діалектні риси вберегло у своєму мовленні старше покоління, яке досліджували Матвіяс І. Г., Бевзенко С. П., Железняк М. Г., Зевако В. І., Лисенко П. С. [4, 17, 19, 21, 22, 27] тощо. Мовлення сучасних підлітків відрізняється від мовлення їхніх бабусь, дідусів тощо, адже через активне користування соціальними мережами в їхній лексикон потрапляють англіцизми, слова літературного походження, росіянізми тощо. Однак у дитячому та підлітковому віці школярі переймають мову найближчого старшого оточення. Тому незважаючи на навчання у школах, яке відбувається українською літературною мовою, діалектні слова все одно проникають в мовлення підлітків.

Виділимо такі **фонетичні особливості східнополіського говору**, які є найчастотнішими для більшості інформантів:

Відповідно до давнього *е у закритому складі в ненаголошеній позиції виступає [e]: 'погреб, 'нопел. Ці лексеми є частотними в мовленні школярів, більшість респондентів використовують їх у повсякденному мовленні.

На місці очікуваного літературного [i] часто трапляється [e]: *нех'то, не'кого, не'йаки, не 'ні': 'не ту'ди, 'не с'уди; 'не в укра'ї'інс'к'ій 'мов'і; 'не 'разу; Літера'туру вив'чайемо / но ме'н'і нец'і'каво 'зовс'ім літера'тура / потому що / там не'чого та'кого інт'ер'есного не'ма //* ; зрідка [и]: *'инший, реги'они, заинтересу'вав, 'Азийі, Черни'вец'кий.*

Одним із рефлексів давнього *о у закритих складах у східнополіських говірках є монофтонг [и], що помітно і у мовленні школярів: *'мий, до 'матив, па'к'етив*, а також простежуються, можливо, залишки дифтонгічної вимови: *вон, кон', ок'рон, ха'д'ом, за'гон, пере'бор, на'бор, сто'рон.* У ненаголошеній позиції зберігається [о]: *пош'ли, вой'на, подож'д'ит', дос'тану, доста'ват'.*

На місці давнього *е виступають [e] та [и]: *сел, с'ем, 'жинка, 'жонка, л'од, 'т'отка.* Помічено, що іноді різні звуки в одній лексемі можуть свідчити про різне значення: *'Жонка / це у нас с'мисол то'го / що дру'жина / ну там / дру'жина чоло'в'іка / ос' / а 'жинка / 'саме з твер'дойу и / ос' / це 'т'іпа / ну / 'ж'інка / або 'д'івчина //* (Люб.) Зауважимо, що поряд із ненормативним л'од, яке переважно використовують у своєму мовленні школярі, деякі респонденти вживають лід та крига.

Рефлексом *є виступає [e] переважно з пом'якшенням попереднього приголосного: *д'ед, д'е'ди, 'д'еті, 'д'ети, сп'е'вайе, 'р'еч'ка, б'л'еск, 'сид'ет', розу'м'ети, 'р'езко;* зафіксовані варіанти *хр'ен і хрон.* Зрідка трапляються форми з твердим приголосним перед [e]: *хлев, обст'рел'уйут'.* Частотною виявилася вимова *'дирка* відповідно до очікуваної літературної *дірка.*

Характерною рисою для східнополіських говірок є випадіння й: *йа'кис'.*

Ослаблення африкати [дз] та перехід у [з] помітне у лексемах *куку'руза, 'зеркало.* Лексема *кукуруза* є частотнішою, її використовують більшість інформантів, натомість *зеркало* має варіанти *дзеркало, зеркала* і синонім *люстерко.*

Не зазнає опускання початковий [о] у словах *о'це, о'це, о'так, ота'ка, о'ц'а, оці'йейі, о'то, ота'ко, о'тей, о'цей* тощо. Ця риса простежується у більшості респондентів: *о'цей час, о'тей час, ота'ка жест'а'на ш'тука, і'дут' о'це, о'це*

медал'іст, в 'нас о'це, 'сут' о'ц'а в деко'рац'іях, оц'і'йейі ро'с'ійс'койі: (65) о'це коли прий'і'жайу / там / в 'Н'іжин / біл'ш там в л'і'цейі розмов'л'айу / і о'це 'мама йак почи'найе гово'рит' / ме'н'і аж так 'хочет'с'а йі'йі виправ'л'ат' // (Дор.)

Натомість поширеною в поліських говірках є форма *гу'рок* 'огірок' без початкового [о]. Як зазначає Д. Марєєв, ця форма характерна для більшості білоруських говорів. Частотною вона є і на території Чернігівської області [23 с. 102]. У мовленні школярів ця риса теж зберігається: *Гу'рок / це / 'мабут' / в'с'уди та'ке / особ'ливо в Чер'н'іг'івс'к'ій 'област'і // (Снов).*

Відсутнє ослаблення фонемі [ф]. Якщо для старшого покоління населення Чернігівщини характерна заміна [ф] на [хв] або [х], то в мовленні молоді все навпаки: [*'ф'ірточка, 'фортка, 'ф'іртка, ку'файка, ф'іл'і'жанка, тсела'фан, г'еог'раф'іа, п'роф'іл'а*]. У рідкісних випадках є ослаблення у таких словах, як [*х'в'іртка* (Борз., Дор., Кост.)].

[Ш] замість [шч] характерне для всіх школярів Чернігівщини [*шо, як'шо, 'шос', 'шоб*] тощо.

Рідше, тільки в окремих мовців, простежуються інші **фонетичні риси**, притаманні для **східнополіського говору**. Наприклад, акання [17] властиве мовцям, котрі проживають поблизу кордону з Білоруссю або росією. (респонденти Люб., Снов. та під Черніговом – Киїн.): [*а'л'ейа, а'дин, ха'д'ом, заха'лод, пади'вис', а'була, над'н'ерт'і, ха'лодне, кар'зина, та'пор, ак'но, гава'рит', прас'какує, паш'л'і, маг'ла, кам'пот, адга'лоск'і, вак'зал, ка'лод'аз', дра'ва, са'бака, да'машка, да'ров, 'йаблач'ний* тощо]: *На 'вал'анки / 'вал'енци / йа 'вал'енци а'була і паш'ла // (Люб.)*

Вживання [ж] замість африкати [дж]: [*'йі'ж:у, прий'і'жала, поприй'і'ж:али, прой'і'жала, си'жу, са'жат'*]. Ця риса притаманна для невеликої кількості опитаних підлітків, з чого можна зробити висновок, що школярі в більшості випадків зберігають чергування [д] – [дж] у своєму мовленні.

Відсутність протетичних приголосних перед [у] та [о]: [*'ухо, о'гон', о'р'іх, 'улиц'а, а'р'ех*] [48, с. 11].

Постфікс -ся вимовляється як -щя, -ця: [*'вариц'а, кла'дец'а, нати'райец'а, н'равиц'а, с'луч'иц':а*]. Найчастіше простежується в мовленні респондента Снов., також і в Нос.: *Це бе'рет'с'а 'куриц'а / ф'і'ле 'куриц'і / ее / во'но 'вариц'а / 'пот'ім р'вет'с'а / кла'дец'а / 'пот'ім на 'верх'йай'це* // (Снов.)

Префікс роз- у говорі натомість звучить як рос- : [*росте'л'айемо, рос'т'агуйт'с'а*]. Простежуються в розмові декількох школярів: *Так / там 'дуже 'гарно / там / ее / ми йак'шо там йа'к'ес' с'в'ато / то ми ту'ди 'дуже 'часто 'йїздимо п'ікн'і'кі йа'к'іс' влаш'товуват' / ее / **росте'л'айемо** покри'вало і там / ш'чос' при'веземо / ш'чос' із 'йїж'і* // (Іч-2).

Ствердіння [ц] у звукосполюках [ца]: [*'пугвица, т'ридцат'*]: *'В нас на 'гудзик 'кажут' / а / 'пугвица* // (Снов.) [У] нескладовий, схожий на дифтонг [ау]: [*випраув'л'ав*]. Єдиний випадок вживання у респондента Люб..

Серед інших рис наявний рефлекс *о: [*'йагидк'і* (Люб.)], оглушення: [*'н'іхт'ами*], котре було почуте в мовленні школярки Люб., одиничний випадок; наявність протези на початку слова: [*'вутка, ву'так*] (Снов., Хиб.): ***Ву'так** і 'утка / це / не з'никло з мо'го 'мовлен':а / це 'дос'і викорис'товуйу / йа / 'можна ска'зати / л'уб'л'у це с'лово / бо во'но та'к'е / при'кол'не* // (Снов.)

Фонема [и]: [*не^и'йак, не^и'коли, 'погриб, дизор'йен'тац'йа*] [21, с. 24] Іноді простежується у мовленні декількох респондентів: *В'чител'а укра'йінс'койі 'мови / м / ну / ми не^и'йак йо'го специ'ф'ічно не нази'вали / п'росто по 'імен'у / і по 'бат'ков'і* // (Кор.)

У мовленні підлітків також простежуються риси, котрі не властиві східнополіському говору. Наприклад, є випадки впливу **західнополіського говору** [4, с. 206]. Наприклад, у 3-ій ос. однини і множини тепер. часу в особовому закінченні [т] виступає то в м'якому, то в твердому варіантах у мовленні декількох школярів: [*і'дут, з'начит*]: *Ну / у нас / йаки'чо 'падає н'їж / то / **з'начит** / до'дому п'рйде чоло'в'ік йа'кийс'* // (Снов.)

Іншою характерною рисою є шиплячі приголосні у пом'якшених варіантах, особливо перед наголошеним [а] та [е]: [*пом'іч'айе, куш'ч'ами, 'ч'ашка, ка'ч'ан, 'ч'ерги, ка'ч'ел'а, ш'ч'е, 'веч'ером, Ч'ер'н'ігов'і, ш'ч'отка* тощо]

[13, с. 33]: *Ну взагал'ї у нас / ка'ч'ел'а / ну / 'тобто / 'майже у в'с'їх / у 'дейаких 'гойдалка // (Люб.)*

Серед інших рис, котрі не характерні для східнополіського та західнополіського говору є непослідовні зміни в окремих словоформах: [ч'отир'ї, ч'отир'ї, чи'отир'ї]. Простежується в розмовах з Бахм. та Іч-2. [12]: *Ч'оло'в'їк по три ч'отир'ї / бу'вало так / шо ч'оло'в'їк с'їм хо'дило // (Бахм.)*

Використання форми [тій] замість 'той': *Ну / та'к'ї соцме'реж'ї / йак інстаг'рам / йа ак'тивно не ве'ду / 'тобто там / не іс'тор'їй / н'ї'чого / а'ле / там / тій же 'самий телег'рам / чи пере'писуват'с'а / то / о / 'чисто на укра'їнс'к'їй 'мов'ї // (Мен.)*

2.1.2. Граматичні та морфологічні особливості

Серед основних морфологічних особливостей у мовленні школярів є використання інфінітивного суфікса -т' при дієсл. основі на голосний [21, с. 36]: [ска'зат', пролі'тат', ви'т'агуюват', 'бут', ро'бит', кол'адуюват', 'їїхат', ку'пит', хо'дит', 'визначит', вив'чат', звер'тат', наз'ват', вислу'ховуюват', 'використат', ка'зат', с'лухат', роз'казуват', шчед'руват'] тощо. Ця риса поширена у більшості мовців, за винятком тих, хто раніше розмовляв виключно російською мовою. Можливо, це зумовлено тим, що після переходу на українську мову для інформантів інфінітивний суфікс -т' є яскравим відхиленням від літературної норми, тому мовці намагаються його уникати: *Ну / ме'н'ї по'добаєт'с'а воб'ш'е с'порт / по'добаєт'с'а с'портом зан'ї'мат'с'а / но по'ка йа в гур'тожитку / в'мене не'ма та'кой з'мог'ї / шоб зан'ї'мат'с'а / і шче та'ка по'года / ме'н'ї не н'равит'с'а / да / а 'їєсл'ї у'же 'буде так 'сон'ачно / дак йа вже по'том 'буду 'їякос' / на'в'ерно / на стад'ї'он хо'дит' зан'ї'мат'с'а // (Нос.)*

Вживання дієслова з -ет': [си'д'ет' (Снов.)] та складена форма майбутнього часу: ['будут' прол'ї'тат'] [21, с. 35-36]. Як не дивно, для мовців Чернігівщини не притаманне використання цієї форми, тому такі випадки майже не прослідковуються: *'Суржики / це / йакиш'чо / нап'риклад / е / 'б'їл'а йа'когос'*

кор'дону з *йа'койус' кра'їіноу жи'веш / то зрозум'їло / шчо 'будут' йа'к'їс' 'їїхн'ї сло'ва у 'тебе прол'ї'там'* // (Іч-2).

Використання форм [*'тей, о'тей*] замість 'той' [21, с. 34]: *От / у 'мене 'зараз б'лиз'ко ч'оти'р'охста п'їсен' в плейліс'т'ї / і / на тей 'час / до в'її'ни / у 'мене на сто п'їсен' мож'ливо бу'ло дв'ї 'п'їсн'ї укра'їїнс'койу* // (Снов.)

Простежується стягнення: закінчення на -мо у значної кількості респондентів переходить у -м [21, с. 35]: [*ба'лакаєм, си'дим, прийї'жайем, сто'їім, викорис'товуєм, обст'рел'уєм, до'казуєм*]: *І з / і з 'цими / з ба'бусейу і д'їду'сем ми обш'чайемс'а / но 'т'їк'ї нач'ї'найет'с'а 'т'ема пол'їт'їк'ї / і з'разу ми откл'у'чайемс'а / потому шо / во'ни 'кажут' / шо ми йїх обст'рел'уєм / а / а ми йїм 'кажем / шо ро'с'їя нас обст'рел'ує / но 'вони не 'в'їр'ат'* // (Нос.)

Серед **граматичних особливостей східнополіського говору** найчастотнішим є вживання сполучників 'да', 'дак' у єднальній та протиставній функціях. Незважаючи на те, що ці сполучники поширені на Чернігівщині, 'да' простежується у мовленні майже всіх школярів, а от 'дак' – використало в розмові тільки двоє осіб (Люб. та Нос.): *Ну / ну / 'їнод'ї йа 'можу так прика'луват'с'а / 'дак' 'можу на укра'їїнс'к'їй розмов'л'ат' т'рошк'ї / е / у 'мене прос'какуйт' / ка'н'ешно / ро'с'їйс'к'ї сло'ва / но на'в'ерно / 'б'їл'ше до ро'с'їйс'койі* // (Нос.)

У мовленні простежується паралелізм іменних форм в Ор. в.: [*до'рогої, но'гой, 'Сашой, 'над 'хатой, чет'вертой* – дорогою, ногою, Сашею, над хатою, четвертою]: *Од'ного 'разу / ко'ли йа спус'калас' у п'їд'вал / йа п'їш'ла не той до'рогої / т'реба бу'ло п'їти ме'н'ї вп'раво / йа п'їш'ла в'л'їво* // (Борз.)

Вищий ступінь порівняння прикметників утворюється шляхом додавання займенника сами(й): [*саме смач'н'їше, 'саме най'б'їл'ше, 'саме стан'дартне, 'саме хо'роше* тощо]. Більшість підлітків намагаються використовувати літературний варіант, але випадки відхилення від норми простежуються у певних учнів: *Ме'н'ї 'саме най'б'їл'ше по'добайет'с'а / це Ве'ликден' / то шо зби'райет'с'а вс'а с'їм'їа* // (Дор.)

Давноминулий час: [бу'ли полу'чали, бу'ли 'їїздили, позна'їомивс'а 'був]: *А о'це бу'ли 'їїздили з 'бат'ком / там до / ви'ходить' так / шо в'ін позна'їомивс'а там з д'ругом по ро'бот'і 'був / шче до в'її'ни / і ми 'їїздили / і там 'зам'їст' 'того / шчоб ка'зат' / гово'рит' / во'ни 'кажут' гомо'н'ат' // Не 'кажут' там / да'вай пого'воримо / а 'кажут' / да'вай погама'н'ім // (Бахм.)*

Простежуються усічені форми прикметників: ['нови, соц'ї'альни].

2.1.3. Риси перехідних українсько-білоруських говірок у мовленні школярів

Крім фонетичних, граматичних та лексичних рис, котрі притаманні східнополіському говору, варто зупинитися також окремо на рисах перехідних українсько-білоруських говірок у мовленні респондентів.

Проблему перехідних говірок від українських до білоруських досліджували Г. П. Півторак, С. П. Бевзенко, Зевако В. І. тощо. Періодом активної появи білорусизмів в українській мові вважають XIV–XVII століття, коли виникло Велике Князівство Литовське. У сучасній літературній мові, як зазначає Півторак, є такі слова, як гарячий, кажан, качан та низка інших слів. Серед переліку, поданого в праці, школярі використовують слова **хазяїн**: [ха'з'айін мага'з'іна, ха'з'айіни, ха'з'айство (вжили Н. Бас. та Бахм.)] та **качан**: [ка'чан куку'рудз'аний, ка'ч'ан] [31].

Різні фонетичні риси в мовленні, котрі свідчать про вплив білоруської мови, характерний для населення, котре проживає біля кордону з Білоруссю. Серед опитаних таких мовців було троє – школярки зі Сновська та Любеча, а також дівчинка, котра проживає під Черніговом (Киїнка).

Варто виокремити переважно недисимілятивне акання, котре, як ми вже зазначали, притаманне саме школярам тієї місцевості, котра близько до Білорусі. Наведемо тільки яскраві приклади таких слів, адже повний перелік є вище: [а'л'ейа, а'дин, ха'д'ом, заха'лод, пади'вис', а'була, пад'п'ерт'і, ха'лодне, та'пор, ак'но, гава'рит' тощо] [19, с. 42]. Як зазначає Сальваторе Дель Гаудіо акання визначають, як білоруську рису, котра з'явилась внаслідок міжмовних контактів,

проте він додає, що походження та поширення цього явища на території України складно пояснити [33, с. 142]. Після нашого дослідження ми спостерігаємо, що це явище дійсно притаманне тим, хто живе в північній частині Чернігівської області. Акання притаманне для інформантів з Люб., Снов., Киїн.. Наприклад, Киїн. розповідає: *От сло'ва / от поди'вис'а / ми 'кажемо пади'вис'а // (Киїн.) та Сло'ва та'к'і / йак укра'їнс'койу 'в'ін / ми 'кажемо вон / па'шов // (Киїн.)*

Простежується [e] на місці *ě - псл. jasti (префіксальна звукова форма -ěsti) <*ěsti: [’йести]. Ця риса притаманна двом мовцям (Люб. та Снов.) з північної частини Чернігівщини, тобто з територій, котрі межують з Білоруссю: *Дуже 'довго йа не розу'м'іла / чо'му 'дейак'і см'і'йут'с'а з мо'го с'лова / 'йести / це 'йісти / то'му ш'чо / тут / ну / 'йісти 'кажут' / а в 'мене в 'м'іст'і / йест' / а'бо ос' 'йести / йак зазви'чай йа ка'жу // (Снов.)*

У дієслівних формах 1 особи множини на місці етимологічного [e] виступає голосний [o]: [xa'd'om, i'd'om]: *А'ле в нас йе о'це / си'д'ет' і ха'д'ом / ет' / ом // (Снов.)*. На запитання про те, чи вважає дівчина, що це українська риса, вона відповіла: *Н'і / це взага'л'і не укра'їнс'ке / це 'суржик / йа'кий 'нав'іт' 'б'іл'ше / а'бо д'іа'лект / йа'кий і'де на б'іло'рус'ке то'му шчо в них / о'ц'і за'к'інчен':а / це 'йіхн'е // (Снов.)*

Простежена форма [йой] замість [ій]. Доволі рідкісна та унікальна риса, у праці “Українсько-білоруське пограниччя: Білоруські впливи на говірки Українського Полісся” схожа форма [ёй] має значення ‘ній’ [52, с. 320]: *Дуже 'часто / в 'мене шче / до 'реч'і / йа / особ'ливо ц'і ос'тан':ій 'тижден' за со'бойу по'м'ітила / йак йа ка'жу / **йой** // Не йой / те / шчо в 'зах'ідн'ій це / ой / а / йой / 'т'іна / **йій** // (Снов.)*

Відповідно до *ě у наголошеній позиції виступає звичайно монофтонг [e]. Цю рису ми описували з прикладами вище, але слова [’д’ети, с’п’евайе, д’е’ди, ’р’еч’ка, ’сид’ет’] притаманні виключно для школярів, котрі живуть недалеко від кордону з Білоруссю (Люб. та Снов.).

Помітна послідовна м’якість губних, задньоязикових та [p] перед голосним [i]: [xl’e'b’іна, чо'тир'і, ч'о'тир'і, чи'тир'і, мат'у'к'і, знач'к'і, зас'і'ванк'і,

*однок'ласник'і, 'живчик'і, г'лушк'і, 'йармарк'і, мате'матик'і, та'к'і, 'рук'і, 'лавочк'і, 'дочк'і, 'булоч'к'і, гроб'к'і, 'йагидк'і, 'ф'ірточка, 'ф'іртка, ел'ект'р'іц': 'і тощо]. Якщо говорити про рефлекс [кі], то він типовий для білоруської та російської мов, проте на території Чернігівщини розповсюдився чи не скрізь, хоча в розмові це можуть бути поодинокі слова: *Ну о'це на хл'і'бину 'кажут' / хл'е'б'іна / 'ім'ено так 'ч'ітко з 'буквоюу йе // (Люб)**

Простежується подовження звука [о] (під наголосом у нових закритих складах як паралель до лабіалізованих „дифтонгів”): [‘ко’т, ‘ко’н’ (Київ.)] [51, с. 38]

наголошений [е] не після шиплячих послідовно переходить в [о]: [з'і'л'оний, жи'л'отка, в'с'о]. Простежується поодинокі якання: [майа'нез]. Серед інших рис простежена м'якість зубних перед голосними переднього ряду: [з'ем'л'а, 'с'едало, 'бус'ел, хл'е'б'іна, хл'ев, 'з'еркала, с'е'ло, к'і'с'ел', а'л'ейа (оля), б'л'еск, з'і'л'оний, 'д'ети, л'у'д'ей, д'е'ди, 'д'ен', 'мат'ер'і, д'раст'е]. *Ну ти с'е'ло с'е'лом // (Люб.)*

Помічається у мовленні м'якість губних перед рефlekсами колишнього носового переднього ряду: [‘н’атий, н’ійат’, де’в’атий, н’ати’повер’х’івц’і] [19, с. 41]

Дифтонг [іе] відповідно до етимологічного *ѣ: [‘н’іе, з’іемл’а’н’іка]. Ця риса притаманна тільки школярці з Любеча, котрий знаходиться неподалік Білорусі. [33, с. 142]

Є випадки ствердіння [ц] у кінці слова та перед голосними заднього ряду: [‘пугвица]. Характерно для інформанта зі Сновська, при чому вона зазначає, що також використовувала слово ‘уліца’, але після переїзду в Ніжин перестала використовувати цю лексему.

Для респондентів, котрі проживають у прикордонних громадах характерні форми [‘етот, ‘ета, ‘етайу тощо]. Ці лексеми простежились у розмові з Київ., Люб. та Снов.. [24, с. 6]. Школярі поодинокі використовують *нестягнену форму прикметників*: [ха’лоднейе].

2.1.4. Фонетичні варіанти й лексичні синоніми у мовленні школярів

За Атласом української мови простежуються різні голосні звуки в певних лексемах. Наприклад, до слова ‘блиск’ позначена низка варіантів: ‘блиск’, ‘блеск’, ‘бляск’, ‘бліск’. У монографії І. Г. Матвіяса “Українська мова та її говори” детально описані різноманітні позначення [27]

Інформанти, що взяли участь у дослідженні, були опитані щодо вимови певних лексем. За результатами дослідження розмежовуються такі варіанти:

- Вимова голосного звука в слові **‘блиск’**. Для більшості інформантів характерна форма ‘блеск’, для меншості – ‘блиск’. Деякі респонденти заявили, що використовуються декілька варіантів: тобто блиск або блеск. [27, с. 45]
- **‘Дірка’**: більшість обрала варіант ‘дирка’, проте з іншими словами переважає фонема [i], тобто ‘світ’, ‘пасіка’, ‘рідко’, ‘річка’ (крім інформантки з Любеча, там ‘речька’), ‘хлів’ (крім Люб. – ‘хлев’).
- **‘Погріб’**: Майже всі респонденти обрала варіант ‘погреб’, натомість декілька опитаних використовує ‘погриб’ (Іч-2 та Іч-1), і декілька – ‘погрєб’ (Люб) та ‘погріб’ (Кост.).
- **‘Попіл’**: переважає лексема ‘попел’, меншою мірою – ‘попіл’, ‘пепел’ та ‘зола’.
- **‘Лід’**: для більшості школярів властиво ‘льод’, ‘лід’ – для декількох опитаних. Також використовують подвійні варіанти ‘лід’ або ‘льод’ декілька респондентів.
- **‘Жінка’**: переважає українська літературна норма, за винятком Люб. – ‘жинка’ та ‘жонка’, про що написано вище.

Дослідження показало, що підлітки втрачають діалектну складову в мовленні і використовують українську літературну норму, за винятком слів ‘попел’, ‘погреб’, ‘дирка’, ‘льод’ та ‘блеск’.

Також інформанти були опитані щодо вживання слів на позначення:

- **Гніздо**. Більшість інформантів не використовують одне слово, наприклад, ‘гніздо’ або ‘кубло’. Для них ці лексеми мають різну семантику:

- Гніздо – пташине, також зміїне, а кубло у значенні ‘безлад на голові’: *А куб'ло викорис'товуйут' / ну / ко'ли на на голо'в'і / ну / т'іна з во'лос':ам йа'кийс' 'безлад / 'можут' ска'зати / Шо в 'тебе за куб'ло на голо'в'і // (Іч-1).*
 - Гніздо – ‘велике, наприклад, лелече’, кубло – ‘маленькі між гілок дерев’. Про це заявляє респондентка Киїн.: *йакиш'чо йа 'бачу на л'іхта'р'і ле'леки / то це 'саме гн'із'до / а куб'ло / це 'б'іл'ше та'ке / з'найете / ко'ли на 'дерев'і м'іж г'іл':ам у ма'лен'ких пта'шок та'к'і н'р'ам 'кубла // (Киїн)*
 - Гніздо – пташине, а кубло – ‘кучкування в купі’: *Гн'із'до / це пта'шине / а куб'ло / це ко'ли во'ни з'б'іглис' / куч'куйут'с'а / то во'ни в куб'л'і // (Н. Бас.)*
 - Декілька інформантів вважає, кубло – на позначення зміїного, а гніздо – наприклад, пташине. Інші школярі однаковою мірою послуговуються або лексемою ‘кубло’, або ‘гніздо’.
- **На позначення хвіртки.** Певний відсоток населення Чернігівщини позначає хвіртку лексемою ‘**форточка**’, що за Словником східнополіського говору має значення ‘квартирка’ (але в словнику не ‘форточка’, а ‘хворточка’) [22, с. 223.]: *'Форточ'ка і ка'л'ітку / там / йак'шо ти за'ходиш / ну / т'іна / у д'в'ір / і у в'ік'ні теж 'форточ'ка // (Люб.)*
Але, власне, у вживанні школярів домінують дві лексеми: ‘фірточка’ та ‘калітка’. Серед інших варіантів: ‘хвіртка’, ‘фортка’, ‘фіртка’. Деякі школярі використовують декілька варіантів, наприклад, ‘хвіртка’, ‘форточка’ та ‘калітка’ однаковою мірою.
 - **Димар:** серед варіантів варто виділити ‘димар’, ‘бовдур’, ‘димаход’, ‘димохід’, ‘димоход’. Деякі школярі не використовують жодної лексеми на позначення.

- **Чорногуз:** Більшість говорить ‘лелека’, серед варіантів є ‘чорногуз’, ‘бусел’, ‘бусел’ та ‘аіст’. ‘Бусел’ притаманний для північних громад Чернігівщини.
- **Кукурудза (княх або качан).** Під час дослідження було виявлено, що більшість інформантів використовують, як лексеми ‘кукуруза’ або ‘кукурудза’, так і водночас ‘княх’ або ‘качан’. Між двома останніми лексемами ‘качан’ використовує у своєму мовленні більшість інформантів [ка'чан куку'рудз'аний], ‘княх’ – декілька осіб. Н.Бас ніколи не вживає окремо лексеми ‘кукурудза’ або ‘кукуруза’, а використовує [кийах'и] та [ки'йах куку'рузи]: *А взага'л'і / 'тину / йа н'іколи не ка'зала ок'ремо / ну / йак'шо там / гово'рити про рос'лину / йа ка'зала к'йа'хи / ну 'тину / к'й'йах куку'рузи // Треба н'і'ти з'ір'вати к'й'йах куку'рузи //*
- **Картопля:** майже всі школярі послуговуються варіантами ‘картошка’ та ‘картопля’, поодинокі є використання лексеми ‘бульба’.
- **Качка:** серед школярів більшість обрала варіант ‘утка’; інші назви – ‘качка’; ‘вутка’ та ‘вутак’. Останній варіант використовують школярки, котрі живуть поблизу з кордоном з Білоруссю та Росією.
- **Курча:** більша кількість школярів обрала ‘ципля’, менша – ‘курча’; ‘куриця’.
- **Гойдалка:** переважають варіанти ‘качеля’ та ‘качеля’, меншою мірою ‘гойдалка’ та вживання виключно у множині – ‘качелі’ або ‘качелі’.
- **Яструб:** було проведено опитування щодо того, чи знають респонденти лексему ‘коршак’, на що 6 інформантів відповіли, що їм знайоме це слово: *'Коршак / це ж 'також 'тину йак н'тах / в'ін там 'л'убит' о'ц'іх цип'л'ат / ку'рей //] (Дор.). Ц'і н'ташки 'часто кра'дут' кур / ну / з заго'рож л'у'дей і 'кажут' / шо 'коршак' курку пат'а'нув / ну 'тобто / йа та'ке 'чула //* (Люб.)

Інша школярка вказала, що в них відрізняється наголос, тобто вживають [кор'шак]. Також 1 респондентка використовує лексеми ‘коршун’ та ‘шуліка’, зі Сновська також використовує ‘коршун’.

- **Цвинтар:** Переважна більшість використовує слово ‘кладбіще’; меншою мірою серед школярів вживаються слова ‘кладовище’ та ‘могилки’.
- **Труна:** для більшої частини школярів Чернігівщини характерна лексема ‘гроб’, ‘труну’ використовують декілька респондентів.
- **Звичай поминати померлих на могилах після великоднього тижня:** серед відповідей підлітків можна зрозуміти, що в різних районах різні позначення на цей день. Більшою мірою школярі знають та використовують лексему ‘гробки’, для меншості відома лексема ‘проводи’, ‘діди’, ‘деди’, ‘могилки’, ‘поминки’: *У нас в су'с'ідн'ому се'л'і нази'вайут' гроб'ки / у нас нази'вайут' прово'ди / а шче т'рохи 'дал'і нази'вайут' д'і'ди // От 'дуже во'но пере'м'ішано все // (Хиб.)*
- **Веселка:** Більшість використовує варіанти ‘радуга’ або ‘райдуга’, менша частина школярів – ‘веселка’. Інформантка зі Сновська поділилась, що після переїзду в Ніжин та після початку повномасштабного почала частіше використовувати ‘веселка’: *На та'к'і от / нап'риклад / 'радуга / во'но / до / 'н'ісл'а повномасш'табного йа час'т'іше ка'жу ве'селка / але ну якш'чо нап'риклад йа 'хочу пр'ам опи'сати пр'ам йі'йі кра'су / бо дл'а 'мене ве'селка звучит' 'б'іл'ш мело'д'ійно / б'іл'ше так 'н'іжно // А зазви'чай ка'жу 'радуга / а'бо 'райдуга / через й //*
- **Корзина.** Також у ході дослідження ми виявили, що ‘корзина’ та ‘верейка’ має різне значення для деяких школярів. Наприклад, для Київн. верейка – це велика корзина. Для Люб. верейка – це кошик з двома ручками. Для певної кількості інформантів цей великий кошик використовують для всього: для картоплі, листя, трави тощо. Для школярки з Борзни верейка – це не тільки корзина, це також і відро. Саме з цієї причини не всі знають про лексеми ‘рядюшка’, ‘попинка’ тощо.
- **Ряднина для перенесення зілля.** Для школярів Чернігівщини це і ‘попинка’, ‘попонка’, ‘попінка’, ‘рядюшка’, ‘рядно’ та ‘тряпка’.
- **Холодець.** Для більшості школярів знайомий варіант ‘холодець’, менш частотними є ‘захолод’; ‘заливне’; ‘холодне’ тощо.

- **Полуниця.** У мовленні підлітків домінує лексема ‘клубніка’, менш частотними є ‘клубника’, ‘клубник’ та ‘полуниця’.
- **Гудзик.** Майже з однаковою частотою інформанти використовують лексеми ‘пугвиця’ та ‘пуговиця’, також є варіант ‘пугвица, котрий притаманний для школярки зі Сновська.
- **Плічка.** Літературну норму ‘плічка’ витіснили такі слова, як ‘плечики’, ‘вішалка’, хоча на території Чернігівщини більш характерними є ‘вешалка’ та ‘плечікі’, менш частотними – ‘плечики’ та ‘вішалка’, а також ‘тремпель’.
- **Варена та товчена картопля.** У різних частинах області позначення різне. Серед розповідей школярів ми виявили 6 різних варіантів: ‘пюре’, ‘товмачі’, ‘томачі’, ‘толканка’, ‘товмачка’, ‘товчка’.
- **Велосипед.** Тільки один респондент використовує літературну норму (Люб.). Серед інших опитаних поширений ‘велік’, рідше – ‘ровер’, ‘лясік’ або ‘лясик’, ‘велосіпед’ та ‘лісапед’. Під час дослідження ми виявили, що навіть в одному місті різні назви велосипеда. Дві респондентки з Ічні, імовірно, проживають в різних частинах міста, адже Іч-2 розповідає: *У нас в 'м'іст'і 'йакоc' го'вор'ат' по 'р'ізному / у мо'йій час'тин'і 'м'іста го'вор'ат' 'ровер' / в 'інший час'тин'і 'міста го'вор'ат' 'в'ел'ік / а взага'л'і в т'рет'ій час'тин'і 'м'іста го'вор'ат' взага'л'і 'л'ас'ік // (Іч-2).*

Для школярки більш характерне ‘велік’ та ‘ровер’, а для Іч-1, котра проживає в цьому ж міста, властиве вживання лексеми ‘велік’, ‘ровер’ та ‘лясік’ дівчина чула, але не використовувала: *Йа зга'дала / от с'лово / нап'риклад / велоси'пед / то йак 'кажут' в нас 'в'ел'ік // Це пр'ам вс'і 'кажут' / нех'то велоси'пед не вжи'ває // (Киїн.)*

На основі дослідження можемо зробити висновок, що на Чернігівщині підлітки знають і вживають варіантні і синонімічні назви окремих реалій, що свідчить про збереження діалектних елементів у їхньому мовленні.

2.1.5. Діалектна лексика в мовленні інформантів

Щодо лексичних особливостей варто зазначити, що в мовленні підлітків трапляються діалектні слова, що характерні для східнополіського говору. На основі записаних розмов ми уклали словничок діалектної лексики школярів Чернігівщини.

Алея ‘олія’. У “Словнику поліських говорів” подані варіанти ‘алей’, ‘алей’, ‘олеї’. [22, с. 25]: *У нас на / от / 'масло це / о'ливкове / п'ід'солничникове / а'л'ейя // 'Кажеш / там / 'дайте ме'н'і л'ітр а'л'ей'і / і те'бе розу'м'ійут' / бо як'шо ти с'кажеш 'масло / іно'д'і 'можут' 'дати 'масло // (Снов.)*

Балсанка ‘пляшка’: *На п'я'тил'ітрову бут'илку 'кажут' бал'санка // (Снов.)*

Бовдур ‘димар’. [22, с. 33]

Бубка ‘жменя ягідок’. У “Словнику поліського говору” це зерно з горіха [22, с. 36], проте респондентка Люб., котрий проживає біля кордону з Білоруссю, надав чіткий опис лексеми: *Це от 'можут' ка'зат' на шос' там / ну / при'пустим там али'ча / чи шос' ма'лен'к'е там / чи 'йагідк'і / да'пуст'ім / йа'к'іс' / ну і 'кажут' / 'бубки там / да'пуст'ім / сма'род'іни //*

Бульба ‘картопля’. [22, с. 37]

Бусел ‘чорногуз’. [АУМ, т.1, с. 378]: *'Бусел / 'аіст / це 'завжди / йа / дл'а мене 'важко було / ко'ли йа при'їїхала в л'і'цей / ко'ли х'тос' 'каже 'цапл'а / чи шче шчос' // (Снов.)*

Бутилка ‘пляшка’. [22, с. 38]

Валєнци ‘валянці’.

Верейка, вєрейка ‘велика корзина’, ‘кошик з двома ручками для перенесення картоплі, дров, листя, трави тощо’, ‘і корзина, і відро’. Як зазначали вище, для деяких різних районів значення лексеми різняться. [22, с. 40-41]

Вила ‘рогач’. [22, с. 44]

Вутка, вутак ‘качур’ та ‘качка’. [22, с. 50]: *О'це ж // На 'вутку у нас 'кажут' 'вутка / в нас не'ма / не'ма 'качки / 'вутка / ву'так // (Снов.)*

Гроб ‘труна’ [АУМ, т.1, с. 401]

Гробки ‘поминки’.

Гурок ‘огірок’ [22, с. 61]

Да ‘так’. [СУМ, т.2, с. 201]

Дак ‘так, то’. [СУМ, т.2, с. 206]

Діди, дєди ‘поминки’. [22, с. 65]

Жинка ‘жінка, дівчина’. [АУМ, т. 1, с. 134]

Жонка ‘дружина’ [АУМ, т.1, с. 134]

Загон ‘огорожа’. У “Словнику поліських говорів” подано визначення ‘ділянка землі для випасання худоби’. [22, с. 76]

Замуж ‘заміж’ [АУМ, т.1, с. 190]

Захолод, захалод ‘холодець’ [СУМ, т.3, с. 389; 46, с. 98]: *Заха'лод // У нас заха'лод // У нас о'це / зазви'чай на 'паску 'робл'ат' / 'дуже 'часто на 'новий р'ік особ'ливо // (Снов.)*

Кал'і'дор: *'Ну / йа 'нав'іть 'не з'найу / йак во'но перекла'даець':а укра'їнс'койу 'мовойу / а в нас о'це кал'і'дор / 'це / 'ну / пр'ам вс'і 'до йе'диного так 'кажут' // (Люб.)*

Калітка ‘хвіртка’.

Картошка ‘картопля’ [АУМ, т.1, с. 366]: *Іі / о'це кар'тошка / це 'т'іки кар'тошка // (Снов.)*

Качан ‘кукурудза’ [АУМ, т.1, с. 369]

Качеля ‘гойдалка’. [АУМ, т.1, с. 350]

Киях, кияхи ‘кукурудза’. [22, с. 95]

Кладбіще, кладбіще, кладовище ‘цвинтар’. [АУМ, т.1, с. 402]

Клубник, клубника ‘полуниця’.

Корито ‘ночви’ [АУМ, т.1, с. 347]

Коршак, коршун ‘яструб’ [АУМ, т.1, с. 377]

Кубло ‘гніздо’ [АУМ, т.1, с. 379]

Куфайка ‘куртка, кофта’.

Лісапєт ‘велосипед’.

Люстерко ‘дзеркало’. У Словнику поліських говорів є варіант ‘люстро’, ‘люстерко’ зменшено-пестливе. [22, с.118]

Лясик ‘велосипед’.

Магазін ‘магазин’. [22, с. 120]

Могилки ‘цвинтар’ [22, с. 120]

Оконце ‘вікно’ [АУМ, т.1, с. 171]

Отей, тей ‘той’ [АУМ, т.1, с. 287]

Палайка ‘вогнище’ [22, с. 150]

Полоть ‘очищати город від бур’янів сапою’.

Попинка, попонка, попінка ‘ряднина для перенесення зілля, трави’.

Празник ‘свято’ [22, с. 171]: *Ве'ликден' / це йак в 'мене 'мама го'ворит' / це п'разник п'разник'ів // (Дор.)*

Пугвиця, пуговиця ‘гудзик’.

Перушкі ‘цибуля’. Лексема відсутня в словниках, проте респондентка Снов. дає чітке визначення: У нас о'це на о'ц'у 'зелен' / ци'бул'у / 'п'ерушк'і 'кажут' // В нас а'бо п'росто / а'бо 'п'ерушк'і / а'бо і'ди нар'ви ци'бул'і // (Снов.)

Радуга, райдуга ‘веселка’ [АУМ, т.1, с. 397]

Рогачі ‘рогач’ [АУМ, т.1, с. 344]

Салоніки ‘варена картопля без шкірки’. У “Словнику поліських говорів” це ‘зварена в лушпайках, порізана надвоє й полосена картопля’. [22, с. 190]: *Кар'топл'а 'варена з ш'курки / нази'вайут' са'лон'ікиⁱ // (Люб.)*

Сарай ‘загальна будівля для свійських тварин’ [АУМ, т.1, с. 338]

Сасна ‘сосна’. [22, с. 190]

Сон ‘соняшник’. [22, с. 200]

Тапор ‘сокира’. [22, с. 211]

Товмачка ‘варена та товчена картопля’.

Товчка ‘варена та товчена картопля’.

Толканка ‘варена та товчена картопля’.

Тьотка ‘тітка’ [АУМ, т.1, с. 132]: *'Т'ітка у нас / 'т'отка / ну / 'майже вс'і нази'вайут' там / паи'ла та 'т'отка ку'дас' там // (Люб.)*

Укроп ‘кріп’. [22, с. 143]

Услон ‘лава для сидіння’.

Утка ‘качка’ [22, с. 221]

Фіртка, фірточка, фортка ‘хвіртка’.

Форточка ‘кватирка’ та ‘хвіртка’. У “Словнику поліських говорів” є варіант ‘хворточка’ з одним значенням ‘кватирка’, проте, як ми вже зазначали вище, деякі школярі називають не тільки кватирку цією лексемою. [22, с. 223]

Холодне ‘холодець’. [46, с. 98]

Ципля ‘курча’. [22, с. 228]

Чорника ‘чорниця’

Шуліка ‘яструб’ [АУМ, т.1, с. 377]

Ягоди ‘плоди суниці’. У “Словнику поліських говорів” ягоди – це ‘плоди чорниці, лохини тощо’. [22, с. 239]

Ярмарка ‘ярмарок’. [20, с. 240]

Спостереження показали, що хоч і поодинокі, але школярі використовують окремі лексеми, які властиві саме їхній території. Наприклад, вживання ‘сон’ замість ‘соняшник’ характерне тільки для школярки з Любеча, інші підлітки не використовують це слово. *Бусел* та *бусел* також використовують тільки школярки зі Сновська та Любеча, що також окреслено на карті в Атласі української мови. Є навпаки лексеми, що властиві багатьом респондентам, до прикладу: ‘балсанка’, ‘бутилка’, ‘гроб’, ‘гробки’, ‘гурок’, ‘да’ тощо.

Усе це свідчить про те, що на підлітків впливає старше покоління та навколишнє середовище, адже бабусі, дідусі, місцеве населення, котре проживає багато років на Чернігівщині, використовує низку діалектних слів, а школярі часом несвідомо переймають це у своє мовлення. Респонденти іноді навіть не знають, що це саме діалектні слова і називають їх або “суржиком”, або вважають літературною нормою. Наприклад, школярка з Любеча не здогадувалась, мовну норму лексем ‘калідор’ та ‘верейка’: *Ну / шч'е слово в'е'р'ейка / ну / взага'лі ве'рейка ж ма'бут' / чи 'йакоc' так / ну / 'тобто це та'ка кор'зина з дву'м'а 'т'іна 'ручками / ос' / і 'ета / і в нас це ве'рейка //*

У розмові респонденти часто задумувались та шукали літературний відповідник до слів, котрі називали. Деякі взагалі відповідали, що ніколи не помічали, що їхнє мовлення відрізняється від літературної мови, хоча під час записування було виявлено, що їхнє мовлення забарвлене або росіянізмами, або діалектною лексикою. Щоправда, таких інформантів було мало, майже всі підлітки помічали відмінність у своєму мовленні, мовленні близького оточення і навіть називали лексеми, котрі характерні тільки для їхнього населеного пункту або району.

2.2. Самоаналіз мовлення інформантів

2.2.1. Самоаналіз мовлення: оцінка мовлення своїх родичів

Здебільшого підлітки намагаються говорити літературною мовою. Хоча вони і зберегли у мовленні низку діалектних рис, проте деякі з особливостей, котрі мають в лексиконі найближче оточення старшого покоління, у школярів вони відсутні.

Як відомо, старше покоління Чернігівщини добре зберігають типові діалектні риси для їхньої місцевості. Школярі схильні до переймання деяких рис у своє мовлення, але в той же час у їхньому лексиконі домінує українська, тому доречним було дізнатися, чи помічають підлітки, що їхнє мовлення відрізняється від мовлення старшого покоління.

Якщо у своєму мовленні не всі школярі помічають діалектну складову, то мовлення родичів інформанти аналізують інакше. Деякі підлітки вважають, що їхні бабусі, дідусі використовують слова, які “є абсолютно незрозумілими”, як зазначає респондентка Іч-1 та додає, що “бабуся використовує щось невідоме”. Це “невідоме” для інформантів – діалектні слова, котрі, звісно ж, витіснені у їхньому мовленні, є для них чужими.

Таким чином, підлітки здатні дати аналіз відмінному від них мовленні та оцінити його. Зазвичай, мовлення деяких родичів для інформантів є частково “незрозумілим” та “перекривленим” тощо.

Тим не менш, після опитування інформантів, де більшість усе ж дали чіткий аналіз мовлення на **рівні фонетики**, можна виокремити такі відмінності:

1. *Рефлекс *e позначено як [u]* помічали респонденти певна частина підлітків:

- Наприклад, респондентка Дор. на питання, чи помічала зміни в мовленні своїх бабусь, дідусів тощо відповіла, що у неї навіть мовлення відмінне з мамою: *Ну / в 'мене / нап'риклад / от в се'л'і / то // 'Типу йак'шо там го'вор'ат' / то / нап'риклад / в'ін / це вин / ст'іл / це стил / н'іж / це ниж / 'типу на и / 'мама там го'ворит' / прине'си ме'н'і ниж / пидож'ди / йа шос' там зроб'л'у / або шче шос' // Йа о'це ко'ли прий'і'жайу / там / в 'Н'іжин / 'біл'ш там в л'і'цей розмов'л'айу / і о'це 'мама йак почи'нає гово'рит' / ме'н'і аж так 'хочет'с'а йі'йі виправ'л'ат' //*
- Інформант Мен. проживає в місті, до повномасштабного розмовляв російською мовою, котра займала важливе місце серед місцевого населення. Проте хлопець вказує, що в селах помічав домінування звука [и], і як приклад навів слова: ['кин', 'жинка, 'мий].
- Респондентка Іч-1 також навела, як приклад, лексеми 'вин', 'ниж' та 'стил'. Школярка Іч-2 – 'ниж' та 'стил' та зазначає, що в дитинстві їй трохи незрозуміло було, коли вона чула ці слова від прабабусі. У Лос. бабуся говорить 'ниж' та 'хрин'. Інформантка Люб., як ми вже зазначали вище, вказала, що в неї говорять 'жинка' та 'жонка', проте ці лексеми використовує не тільки старші за неї люди, а й вона сама. Проте всі, крім школярки з Любеча, не використовують ці лексеми і взагалі не помічають у своєму мовленні таких змін.

2. *Рефлекс *e позначено як [o], [io]* помічали в мовленні старшого покоління

Іч-2, Киїн., Люб. та Хиб.:

- Іч-2 розповіла, що бабуся говорить не хрін, а 'хрон', але інших лексем не навела. Киїн. – бабуся та дідусь кажуть 'хвортка'. Школярка Хиб. у приклад наводить 'жонка' та 'жона'.

- Щодо лексеми ‘хрін’ інформантка Люб. вказує: *У нас це а'бо х'р'ен / а'бо х'рон //*

Проте на питання, яку форму використовує вона, школярка відповіла, що ‘хрєн’. Також на позначення ‘кріп’ дівчина розповідає:

Ну / ук'рон 'їа нази'вайу / ба'бус'а 'каже крон / ну / 'тобто і не кр'ін / і не ук'рон / а крон п'росто //

З цієї відповіді зрозуміло, що респондентка знає літературну норму цього слова, проте сама використовує іншу лексему та помічає, що в бабусі зовсім інший варіант, відмінний від варіанта дівчини.

3. *Подовження звука [o]* (під наголосом у нових закритих складах як паралель до лабіалізованих „дифтонгів”) помічали респондентки Хиб. та Киїн.: одна з них наводить, як приклади, лексеми ‘ко^oнь’ та ‘ко^oт’; Хиб. вказує, що раніше дуже літні люди говорили не ‘кінь’, а ‘кунь’, проте зараз старше покоління вже не розмовляє так.

4. *Ослаблення фонемі [ф]: 'Йакос' там не фон'тан / а хвон'тан / телех'вон / 'вахл'ї //* (Лос.). Дівчата Хиб. та Іч-1 наводять приклади, коли біля фонемі [ф] у старшого покоління з'являється [х]: [кух'файка, канх'ф'ети]. Інформантка Киїн. вказала, що бабуся та дідусь кажуть ‘хвортка’, хоча вона та її батьки говорять ‘фортка’.

От в мо'їейі ба'бус'ї / їа'ка жи'ве теж в Борз'н'ї / в 'нейі п'росто / з'найеш ти'пу йак / нап'риклад / 'кохве / х'віртка / от та'ке шос' // (Борз.)

Респондентка помічає, що проживаючи з бабусею в одному населеному пункті, у них мовлення дещо відрізняється. Водночас школярка зі Сновська вказує, що її бабуся в селі розмовляє інакше, немов “у них зовсім інша мова”. Як приклад, дівчина називає лексеми ‘вахлі’, а також згодом додає, що для неї діалектні слова – це “стара мова”, котра вже “помирає”. Особливу увагу дівчина звертає на села поблизу Білорусі та росії. Респондентка вказує, що там мовлення кардинально відрізняється від мовлення в її рідному місті.

5. *Акання* помічали, як вже зазначено вище, респондентки з північної частини області. Проте, якщо в Київ. та Снов. не відрізняється мовлення від старшого покоління, і в них також домінує акання, то школярка з Любеча помічає, що деякі лексеми використовують тільки люди похилого віку. *Наприклад: І 'також іш'че 'кажут' ка'л'і // Ну / там ка'л'і йа'на ку'дас' там паи'ла // (Люб.)*

Також, як приклад, дівчина наводить лексеми, котрі їй не властиві:

[гама'н'ел, гама'н'ела, пат'анув, падаж'д'і, заж'д'і, са'к'ера тощо].

6. *Якання: Взага'л'і йа ка'жу йі'жак / а'ле / ну / 'також 'л'уди пос'тарше / во'ни 'йакос' / ну // Іска'жайут' / йа не з'найу йак на укра'йінс'к'ій 'буде це / ну / і у них йа'жак / 'йакос' так у них ви'ходить' // (Люб.).* Дівчині складно повторити деякі особливості мовлення старшого місцевого населення, адже щось схоже вона сказала про слово 'віконце', але вимовити не змогла.
7. *Протетичний [й] [46, с. 96]: Ос' / мо'йа ба'бус'а там / во'на там шос' розпов'ідає і 'каже йон / йа'на / йо'ний / ну 'тобто це з б'іло'рус'кою зв'язане // (Люб.).* Любеч належить до місцевості, де панують говірки перехідної зони, тому серед старшого населення форма називного відмінка особових займенників третьої особи виступає з протетичним [j], що характерно також для білоруської мови. Ён – білоруською 'він', йана – 'вона'. [52, с. 320; 33, с. 143]

Респондентка звикла чути ці лексеми від носіїв свого селища, проте сама, наприклад, не використовує ні 'йон', ні 'він', у неї це – 'он'.

З цього можна зробити висновок, що підлітки втрачають певні діалектні риси говору, котрий панує у їхній місцевості. Деякі слова та особливості підліткам було навіть складно пояснити та повторити.

Щодо **лексики**, то варто зазначити: хоч у підлітків частково зникає з ужитку велика кількість діалектних слів, проте вони певні риси або зберігають, або помічають у мовленні старшого покоління. Таким чином, якщо школярі і не використовують діалектну лексику, на питання про те, що саме відрізняє їх мовлення від мовлення бабусь та дідусів, вони наводять чіткі приклади та

значення до всіх названих слів. Найяскравіші випадки наводить респондентка Люб., наприклад, дівчина використовує лексему ‘тапор’, що також є діалектним словом, проте зазначає, що старше покоління використовує інше позначення: *са'к'еройу ру'бав* // (Люб.)

Аналогічно щодо ‘велосипед’ - дівчина використовує літературну норму, проте щодо інших, особливо старшого покоління, зазначає: *Йа то ка'жу велоси'пед / а'ле ос' йак'шо там / ну / йа 'дуже бага'то де чу'йу / шо л'іса'п'едам на'йехав чи на / на / л'іса'п'ед'е* // (Люб.)

Під час розмови дівчина наводила багато прикладів відмінностей у мовленні її зі старшим поколінням. Наприклад, лексеми ‘бульба’, ‘відьолка’, ‘кроп’ тощо.

Деякі респонденти зазначають, що в них відрізняються лексеми на позначення ‘очищати город від бур’янів сапою’: *Йа за'була / йак назива'єт'с'а це с'лово / 'тину сапу'вати / ми го'воримо / по'лот' / а во'на (бабуся) го'ворит' / шару'ват'* // (Іч-2).

Найбільше слів навели школярки, котрі проживають поблизу кордону з Білоруссю, інші підлітки, якщо помічали зміни, то найчастіше на фонетичному рівні. Ми склали **список діалектних слів східнополіського говору**, котрі школярі помічали в мовленні старших, але при цьому самі їх не використовують:

Ареля ‘гойдалка’ [22, с. 26]

Бульба ‘картопля’ [22, с. 37]

Відьолка ‘столова виделка’ [22 с. 46,]

Вуліца ‘вулиця’: *'Вул'іца* // *'Кажут' в основ'ному 'л'уди / йа'к'і жи'вут' б'лиз'ко до кор'дону з Б'іло'рус':у* // (Снов.)

Гаманети ‘говорити’ [22, с. 52; 46, с. 98]

Глижка ‘грудка землі’ [22, с. 55]: *У нас на шма'ток зем'л'і / г'лишка 'кажут' // Во'но 'дуже 'часто / особ'ливо зби'райеш кар'топл'у там / і попа'дайус' о'ц'і г'лишки / і 'баба 'каже 'т'іпа / шо / шос' во'на 'йакос' ска'зала раз / шо це г'лишки 'т'іпа / 'наче по'казуйут' / шо кар'топл'а 'буде 'доброїу / вро'жай 'вийде* // (Снов.)

Йон ‘він’ [22, с. 87]

Йана ‘вона’.

Йаний ‘вони’. У “Словнику поліського говору” подані варіанти ‘яни’ та ‘яні’. [22, с. 239]

Кроп ‘кріп’.

Кухфайка ‘кофта’.

Лісапед ‘велосипед’.

Ослон ‘стілець’ .

Падперті ‘підперти’.

Сакєра ‘сокира’.

Хадєм ‘ходімо’.

Хвортка ‘хвіртка’.

Хлєв ‘приміщення для сільськогосподарського реманенту, дров тощо’ [22, с. 224]

Шарувати ‘очищати город від бур’янів сапою’.

Деякі школярі мають родичів за межами Чернігівщини, і вони помічали в мовленні лексику, котра була “чужа” для них. Як приклад, розповідь респондентки Іч-2: *А шче в 'мене д'ї'дус' з 'Луц'ка / то в'ін / в 'н'ого / у нас з ним т'рохи сло'ва р'із'н'ат'с'а // У нас / нап'риклад / 'банка / а в 'н'ого / с'лойки // (Іч-2).*

У Словнику західнополіського говору знаходимо варіант ‘слоїк’ – ‘скляна банка місткістю 0.5-3 літра’. [37, т.2, с. 156] Сама дівчина це слово не використовує.

Респонденти неодноразово помічали зміни під час спілкування, особливо з близькими з Закарпаття, проте найчастіше вони навіть не можуть пояснити, у чому полягає відмінність мовлення населення різних територій, а також не можуть навести прикладів подібних ситуацій.

2.2.2. Випадки з однолітками з різних районів Чернігівщини

Серед респондентів майже всі після 9 класу змінили навчальний заклад та переїхали в інше місто Чернігівщини. Незважаючи на те, що студенти двох ліцеїв (НОПЛ та ЧОНЛ) проживали все життя в межах однієї області, більшість школярів діляться ситуаціями, коли під час спілкування виявились відмінності у позначеннях деяких речей.

Найчастіше проблемною для інформантів була назва звареної та товченої картоплі: *Пам'я'тайу / при'їїхала в гур'тожиток / і ка'жу 'тину д'ів'чатам / да'вайте на'варимо товмач'ї з 'вами і приго'туйемо йа'к'їйс' са'лат / а во'ни та'к'ї го'вор'ат' / шо це // бо там в одн'ї'їейі го'вор'ат' н'уре / а в одн'ї'їейі / 'толканка / і мо'їе с'лово дл'а них було йак но'ве // (Дор.).*

Інформантка Хиб. ділиться аналогічною ситуацією з однокурсниками: *Із н'уре у нас була проб'лема / бо в Борз'н'ї 'кажут' н'уре / у Іч'н'анс'кому (громада) 'кажут' / тома'ч'ї / а у нас 'кажут' взага'лі 'товчка // (Хиб.)*

Дівчина зізнається, що мовлення в різних місцевостях Чернігівщини є актуальною темою для їхніх розмов у ліцеї. Адже крім позначення вареної та товченої картоплі, школярі часто стикаються з відмінностями в наголосах та інших позначеннях. Наприклад, та ж інформантка Хиб. зазначає, що під час розмови з ліцеїсткою, котра проживає в Ічнянській громаді, вона виявила, що та не знає слів 'балсанка' (пляшка) та 'ночви', адже в них на позначення цих інші лексеми – 'корито' та 'каламарчик'.

Інформантка Снов. зазначає, що на позначення 'мурахи' вона використовує 'мурашки', а сусідка з Носівської міської громади: *У 'мене су'с'їдка жи'ве в к'ім'нат'ї з Держа'н'івки / у них ко'машки / у нас му'рашки //*. В Атласі української мови лексема 'комашки' характерна для місцевості ліцеїстки з Держанівки, а для Снов. – 'мурашки'. [АУМ, т.1, с. 340]

На позначення 'очищати город від бур'янів сапою' відмінності є не тільки у школярів зі старшим поколінням, а і в підлітків між собою: *Са'нат' // У 'нас / 'д'івчинка в 'мене йе / во'на з 'першого укр'ф'їлу / у них шару'ват' // (Снов.)*

Щодо наголосів: *Там 'наголоси / от нап'риклад / у нас в Борз'н'і с'к'іки 'чуйу / так в'с'і нази'вайут' тер'тушку / 'тертушкою // У нас ц'і / з Іч'н'анс'кого ра'йону (громади) / 'д'івчинка 'недавно наз'вала кам'форку / 'камфоркою // (Хиб.)*

Ці ситуації свідчать про те, що навіть у межах однієї області та одного говору, у певних районах, а часом у сусідніх населених пунктах є відмінності у мовленні.

2.3. Вплив найближчого оточення

Найближче оточення, сім'я завжди впливає на мовлення окремої людини. Під час запису респондентів, деякі з них ділились ситуаціями, де одна окрема людина може впливати на інших членів сім'ї, та навпаки.

Найчастіше вплив на мовлення всередині сім'ї властивий тим, у кого батьки з різних населених пунктів. Як-от, сім'я **респондентки Дор.** проживає в Киїнці, що під Черніговом, а мама народилась та проживала багато років у Куликівці, де є дещо інші риси, ніж у Киїнці. У їхній родині, як зазначає інформантка, часто мама має значний вплив на всіх інших членів. Наприклад, дівчина ділиться ситуацією, де їхня сім'я на фонетичному рівні вживає слова, котрі не властиві населеному пункту, де вони проживають: *Ну шче / в 'мене 'мама / ви'ходить' / с Кули'к'івки / і там в них от 'кажут' та'к'і звук о на у / 'тобто кот / кон' / взага'л'і в 'Кийіц'і так не вжи'вайут' / про'те ми в с'ім'їі так 'часом го'воримо // (Дор.)*

Незважаючи на те, що родина більше 10 років проживає в населеному пункті, для якої характерна інша діалектна риса, через матір родина використовує інші форми. Про лексему на позначення 'хвіртка' дівчина також відповідає, що в них використовують варіант, котрий властивий населенню Куликівки, а не Киїнки: *Взага'л'і ми 'кажемо / йак 'б'іл'ше на'певно в с'ім'їі / 'тобто 'через те / шчо з'нову ж та'ки / 'мама з Кули'к'івки / то 'фортка / 'через о // (Дор.)*

Протилежну ситуацію наводить Респондентка Люб., котра розповідає, що в її сім'ї кажуть 'кях', а мама – 'качан', проте зазнавши впливу родини, почала говорити так само.

Н.Бас на питання про те, яку форму вона вживає 'курча' чи 'ципля' відповіла, що завжди підлаштовувалася під мовлення бабусі, адже використання слів на позначення домашніх тварин, найчастіше вживає саме тоді, коли приїжджає до бабусі в село. Респондентка говорить, що певний час бабуся використовувала лексему 'ципля', і дівчинка так само; тепер бабуся говорить 'курчата', і це слово перейняла і інформантка. Сама дівчина вважає, що сім'я має дуже потужний вплив на мовлення, а також і навколишнє середовище, адже проживаючи в селі до 15 років, дівчина могла розмовляти так, як властиво місцевому населенню. Наприклад, замість 'полуниці' – 'клубніка'. А після переїзду в Київ це слово взагалі вийшло з її вжитку, вона почала використовувати літературну норму, адже саме таку бачила на вітринах у супермаркеті: *На'певно все та'ки полу'ни'а в 'мене // Ну то'му шо з'найеш / з'найеш / ти так і'деш / в супер'маркет'і / ти чи'тайеш / полу'ниц'а / і во'но в 'тебе так закар'бовуєт'с'а // А ра'н'іше ко'ли ти жи'веш в се'л'і / і во'на п'росто в 'тебе рос'те в са'ду / і вс'і 'кажут' клуб'н'іка / клуб'н'іка / так во'но в 'тебе во'но і в'ідби'вайет'с'а в 'пам'яті / а ко'ли ти 'бачиш / шо це полу'ниц'а / то то'б'і і 'хочет'с'а ска'зати / шо це полу'ниц'а / і шо це ка'вун / а не ар'буз // (Н.Бас.)*

У дівчини мовна ситуація родини ділиться немов навпіл, адже половина розмовляє українською мовою, а половина – російською. Тому раніше дівчина також зазнала впливу: дуже активно використовувала росіянізми. І тільки після початку повномасштабного вторгнення намагається активно викоринити подібну лексику зі свого словникового запасу.

Про вплив родини також зазначила Іч-1, коли під час запису ми помітили відмінність наголосу в лексемі 'коршак'. Всі інші респонденти, а також дівчина, котра проживає в її місті, вимовляють з наголосом на першій склад, а дівчина – на останній. Інформантка відповіла, що в неї тато з Канева, і можливо це якое впливає на мовлення її родини.

Про вплив друзів та місцеве населення розповідають Дор. та Люб. У випадку респондентки Дор. її друг почав використовувати на позначення велосипеда 'лясік', і під час спілкування з ним, школярка також послуговується цією лексемою.

Інформантка Люб. також підтверджує думки про силу впливу не тільки найближчого середовища, а й місцевого населення. Дівчина розповідає, що в її селищі багато переселенців, і їм знадобилось пожити невеликий термін у цьому населеному пункті, щоб підлаштуватися під мовлення місцевих та почати використовувати лексеми, котрі властиві саме жителям Любеча: *в нас о'це кал'і'дор / це / ну / пр'ам вс'і до йе'диного так 'кажут' // 'Нав'ім' 'л'уди / йа'к'і там поприї'жали з йа'к'іхс' оку'пован'іх т'ер'і'тор'ій / в нас 'дуже ба'гато тут / ну / йак би пересе'ленц'ів / і во'ни там пожи'ли в 'Л'убеч'і 'м'іс'ац' а'бо два / і во'ни вже теж кал'і'дор у них / д'раст'е / о'це хл'е'б'іна / ну йак би / 'дуже ш'видко 'л'уди зви'кают' до 'того / йак ми розмов'л'айем // (Люб.)*

Результати опитування свідчать про те, що на певних респондентів впливає безпосередньо сім'я та найближче оточення. Це закрите середовище, у якому панує своя лексика, котра може відрізнитися від мовлення місцевого населення. Водночас бачимо приклад, коли навпаки – люди змушені змінити місце проживання, і якщо у їхньому новому місці у жителів лексикон забарвлений діалектними словами або росіянізмами, то такі індивіди схильні до переймання рис місцевого населення.

2.4. Внутрішні запозичення

Ю. Шевельов у праці “Внесок Галичини у формування української літературної мови” пише про поїздки студентської молоді України до Галичини задля святкувань різних свят, відвідування заходів, з'їздів тощо та зазначає, що внаслідок таких зв'язків галицька лексика поширювалась далеко за межі своїх кордонів. [47, с. 85]

У наш час люди, як подорожують, так і активно знайомляться у соціальних мережах з людьми з різних регіонів. Внаслідок цього люди взаємообмінюються

різною лексикою та поширюють на своїй території ту, котра історично не властива для певної місцевості. Також завдяки соціальним мережам користувачі можуть дізнаватися діалектні слова інших областей та поповнювати свій словниковий запас.

Як показує наше дослідження, лексика багатьох людей, котрі проживають на Чернігівщині, яскраво забарвлена словами, котрі властиві говіркам, як Заходу, так і Півдню, або Сходу України.

Ми виявили, що школярі використовують у повсякденному мовленні слова, котрі з певних причин запозичили з іншої території України. Насправді, причин таких внутрішніх запозичень набагато більше, ніж просто подорожі чи активне користування соціальними мережами. Школярі або їхні близькі, знайомі можуть використовувати слова, котрі різко стали популярні в Інтернеті, ще інші – з'явилися у вжитку через рідних, котрі колись проживали на іншій території тощо.

Спочатку розберемо лексеми, котрі характерні для старших людей, і ці слова помічали респонденти. Як приклад можна навести лексему **‘полонина’**. За СУМ полонина - безліса ділянка верхнього поясу Українських Карпат, котру використовують для сінокосу або пасовиська [СУМ, т. 7, с. 94]. У праці “Скарби гуцульського говору: Березови” полонина – ‘високогірне пасовище; полонина’ [34, с. 139]. Це ж слово можна знайти в Словнику закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району та Словнику бойківських говірок [32, с. 252; 35, т.2, с.107].

Проте лексема, котра властива *бойківському, закарпатському та гуцульському говорам*, активно простежена у мовленні старшого покоління Чернігівщини, про що розповідає респондентка Снов. Вона вказує, що це слово використовують тільки люди, котрим 70-80 років і котрі проживають у прикордонних селах. Причина поширення цієї лексеми незрозуміле, адже, звичайно ж, на Чернігівщині немає гір, а також для сіл, котрі межують з Білоруссю, подібні форми точно не характерні. Старше покоління використовує ‘полонини’ у значенні ‘просторі поля’.

Аналогічна ситуація зі словом **‘гринджоли’**, котре також, як розповідає інформантка Снов., використовують люди в прикордонних селах (з росією та Білоруссю): *‘Дуже ‘часто у нас на сан’чата ‘кажуть’ / **‘гринд’жоли** // (Снов.)*. Це слово властиве *гуцульському, закарпатському* (проте гринджоли) *говорам*. У праці “Скарби гуцульського говору: Березови” гринджоли – це ‘саморобні дерев’яні сани для дітей’ [34, с. 58]

Також респонденти Снов. та Бахм. говорять, що старше покоління використовує слово **‘гай’**. Лексеми немає в Словнику поліських говорів, вона є в Словнику західнополіських говорів в значенні ‘лісок’ або ‘великий старий ліс’. [36, т. 1, с. 83]. Проте респонденти вказують: ‘гай’ – ‘поле з різними дикими рослинами’ у місцевості інформантки Снов., у Бахм. – ‘галявина в лісі’.

На баклажани матір інформантки Снов. говорить **‘синенькі’**. Дівчина цю лексему не вживає: На бакла’жани в нас ‘часто ‘кажуть’ **си’нен’к’і** // Йа не з’найу чо’му / а’ле ‘нав’іт’ там з ‘мамою йде’мо / особ’ливо в мага’зин / ‘мама ‘каже / т’реба купити си’нен’к’і // (Снов.)

Слово ‘синенькі’ відсутнє в Словнику поліського говору. Його ми знаходимо в Словнику українських *слобожанських говірок* [39, с. 328]. А також в Словнику говірки села Осички Подільського району Одеської області. [5, с. 215]

Н. Бас на питання про те, яким чином відрізнялось мовлення її прабабусі та прадідуса від її мовлення, відповіла, що вони використовували слово **‘мешти’**, а також додала, що зараз ніде не чує його. ‘Мешти’ у гуцульському говорі ‘туфлі’ [34, с. 113], у подільському говорі – ‘закриті туфлі’ [10, с. 247]

Бачимо, що старше покоління також схильне до внутрішніх запозичень, при чому серед названих ситуацій та діалектних слів є слова з двох говорів – гуцульського та закарпатського, котрі не є суміжними говорами зі східнополіським, тому поширення певних слів пояснити складно.

Основні лексеми, котрі властиві старшому поколінню – розібрані. Варто зупинитися на словах, котрі активно використовують безпосередньо підлітки. Найактивнішою такою лексемою є **‘ровер’** у значенні ‘велосипед’. Двоє

респондентів з Прилуцького району, Ічнянської міської громади використовують це слово в повсякденному мовленні: *Йа 'нав'іт' дес' ко'лис' по'чула / шче в'л'ітку / на'певно / і викорис'товувала о'це все 'л'іто йо'го // Ка'жу / там / 'мамi / Ти на 'ровер'і по'їїдеш // (Дор.)*

З розмови дівчини зрозуміло, що слово поширилось або в колі її спілкування, або вона дізналась про нього із соціальних мереж. Причина достеменно невідома, але діалектні слова з інших територій набувають популярності серед школярів.

До того ж чомусь саме в Ічнянській міській громаді це слово стало популярним, адже серед 3 інформантів усі 3 знають це слово, проте лише двоє використовують – Дор. та Іч-2. *В нас о'це на 'вулиц'і / 'точно з'найу / йак ми в ди'тинств'і шче гу'л'али / то ко'ли доста'вали велоси'педи з гара'жа / то ми ка'зали / шчас дос'тану 'ровер / підож'ди т'рошки // (Іч-2)*

‘Ровер’ характерний для *бойківського, західнополіського та гуцульського говорів*. [37, т.2 с. 122; 34, с. 151, 35, т.2, с. 179].

Не менш популярним серед респондентів є слова ‘товмачі’ та ‘томачі’ на позначення ‘вареної та товченої картоплі’. У Словнику *західнополіських говорів* знаходимо дещо іншу форму ‘тувмачі’ [37, т.2, с. 212]. Слова властиві для тих, хто проживає в Ічнянській міській громаді.

Інформантка Іч-2 з Ічнянської міської громади розповіла, що в їхній сім’ї та місцевості віник називають ‘деркач’. Це слово також характерне для північного наріччя, проте не для східнополіського говору, також його немає в Словнику *поліських говорів*. Лексему можна знайти саме в Словнику *західнополіських говорів*: ‘деркач’ – ‘віник з березових гілок’. [36, т. 1, с. 126].

Серед інших внутрішніх запозичень варто згадати про слова “шляк”, “трафити”, “трясця”, котрі використала респондентка Н. Бас. Під час розмови про обценну лексику дівчина сказала, що дуже любить “українську лайку”, і як приклад навела “Щоб тебе шляк трафив” та “Трясця моєї матері”. Респондентка зазначає, що використовує часом у розмові ці словосполучення. Ймовірно, вона дізналась про них безпосередньо через соціальні мережі.

‘Шляк би тебе трафив’ є в Словнику гуцульського говору, де вказано, що фразу використовують як проклін. [34, с. 188] У Наддністрянському регіональному словнику є аналог цієї фрази – ‘чорти б тебе взяли’ [28, с. 281]. Також крім *гуцульського та наддністрянських говорів*, це словосполучення властиве і для *закарпатського говору*. Слово ‘**трафити**’ знаходимо в Словнику закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району [32, с. 353] – ‘потрапляти’, ‘влучати’.

‘**Шляк**’ також знаходимо серед слів, властивих *бойківському, гуцульському та закарпатському говорам*. У Словнику бойківських говірок ‘шляк’ – ‘апоплектичний удар’ [35, т.2, с.386]. У Словнику закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району зазначено: використовується як лайка, ‘виражає недобре побажання кому-небудь’, ‘Шляк би трафив’. [32, с. 422]

‘**Трясця**’ у наддністрянському регіональному словнику є у варіанті ‘трасця’, що означає ‘лихоманка’ [28, с. 255]

‘**Пательня**’ замість звичних ‘сковорідка’, ‘сковородка’: *Йа те'бе 'зараз па'тел'нейу уг'р'ійу* // (Н.Бас)

‘Пательня’ властива південно-західному наріччю (наддністрянський говір [28, с. 195], гуцульський: проте в словнику зафіксований варіант у множині, ‘пательні’ [34, с. 130]), а також північному, проте не східнополіському говору, а західнополіському. Лексема відсутня у “Словнику поліських говорів”, воно є в праці Аркушина “Словник західнополіських говорів” [37, т. 2, с. 32].

У повсякденному спілкуванні Н.Бас також використовує словосполучення “Коліжанку на філіжанку”, коли запрошує когось на каву. Лексема ‘**коліжанка**’ у значенні ‘подружка, товаришка’ є в Словнику західнополіського говору [36, т. 1, с. 236]. ‘**Філіжанка**’ властива подільському говору: ‘кружка, чашка’ [10, с. 414].

Лексема ‘**файний**’ поширилася, мабуть, по всій території України, проте це слово властиве південно-західному наріччю (*бойківський, подільський, закарпатський, наддністрянський, гуцульський говори*) та північному наріччю (*західнополіський говір*). У Словнику закарпатської говірки села Сокирниця

Хустського району [32, с. 397] ‘файный’ – ‘гарний, красивий’. У інших словниках до цих визначень додано ще значення ‘добре’ [37, т.2, с. 220; 35, т.2, с. 327; 10, с. 412; 28, с. 261]. Респондентка Борз. під час розповіді сказала, що нещодавно почула це слово зовсім випадково, воно їй сподобалось, і після цього дівчина почала активно використовувати. Ймовірно, популяризація соціальних мереж активно посприяла поширенню таких слів.

Крім лексем, що властиві в більшості випадків південно-західному або північному наріччю, деякі підлітки використовують ‘тремпель’ (‘плічка’), котре властиве південно-східним говорам (слобожанський говір). Інформантка Іч-1 згадує під час розмови про це слово, пояснюючи причину вживання: її старша сестра вчилась у Харкові, почала вживати цю лексему, а потім вплинула і на сім’ю. Н.Бас також використовує ‘тремпель’ у повсякденному мовленні, адже має друзів із Харкова. Це єдиний випадок, коли школярі назвали причину поширення внутрішнього запозичення у своєму мовленні.

Слово **товкачка** ‘дерев’яний пристрій для розтовчення картоплі’ поширилося на Чернігівщині і серед старшого покоління, і серед підлітків. Лексема вживана на всій території Чернігівщини, проте її ми знаходимо в словнику західнополіських говорів [37, т. 2, с. 202].

Бачимо, що подорожуючи в різних областях, маючи друзів з різних регіонів тощо, підлітки схильні запозичувати та поширювати певні діалектні слова на своїй території.

Висновки до Розділу II

У результаті дослідження, описаному в Розділі II, були зроблені такі висновки:

1. Східнополіський говір має яскраво виражені фонетичні риси, проте, як правило, у школярів ці риси виявлені меншою мірою, адже підлітки намагалися розмовляти українською літературною мовою. Незважаючи на це, простежені фонетичні особливості, котрі є властивими для більшості респондентів:

- збереження [e] в ненаголошеній позиції у словах ['погреб, 'понел] тощо;
- На місці очікуваного літературного [i] часто трапляється [e]
- ослаблення африкати [дз] та перехід у [з]: [куку'руза, 'зеркало];
- У той час відсутнє ослаблення фонем [ф], хоча це не характерно для східнополіського говору. Школярі використовують [хв] замість [ф] лише в поодиноких словах, наприклад, 'хвіртка'.

2. Серед граматичних та морфологічних особливостей, котрі є найчастотнішими для мовців, ми виділили:

- використання інфінітивного суфікса -т' при дієсл. основі на голосний. Варто зазначити, що ця риса властива для всіх підлітків, крім тих, хто раніше розмовляв російською мовою. Після переходу на українську мову такі школярі використовують інфінітивний -ти, що не є характерним для східнополіського говору;
- Закінчення на -мо у значній кількості респондентів переходить у -м;
- Вживання сполучників 'да', 'дак' у єднальній та протиставній функціях. Простежена цікава тенденція: якщо 'да' використовують майже всі школярі, 'дак' вжило тільки декілька осіб.

3. Підлітки, котрі проживають неподалік від кордону з Білоруссю, мають риси у мовленні, котрі властиві перехідним українсько-білоруським говіркам. Таких школярок було 3 з 15. Найхарактернішими особливостями, котрі простежувались у мовленні школярів є:

- Недисимілятивне акання;
- [e] на місці *ě - псл. jasti (префіксальна звукова форма -ěsti) <*ěsti: [йести];
- Відповідно до *ě у наголошеній позиції виступає звичайно монофтонг [e]. Слова, наприклад, [d'ети, c'n'евайе, d'e'ди, p'еч'ка, 'сид'ет'] властиві виключно для школярів, котрі живуть недалеко від кордону з Білоруссю тощо.

4. За Атласом української мови та монографією І. Г. Матвіяса “Українська мова та її говори” школярі були опитані щодо форми вживання окремих лексем:
- Серед цікавих результатів варто виділити: більшість використовує не літературну норму, а лексеми ‘погреб’, ‘попел’, ‘дирка’, ‘блеск’ ‘льод’.
 - Також під час опитування ми виявили, що для респондентів слова різні слова мають не однакове значення, наприклад ‘гніздо’ та ‘кубло’ має різну семантику.
5. Мовлення школярів яскраво забарвлене діалектною лексикою, котра характерна для східнополіського говору. Серед найцікавіших та найрідкісніших діалектних слів, котрі використовуються поодинокі, варто вказати:
- **Алея** ‘соняшникова олія’.
 - **Бубка** ‘жменя ягідок’.
 - **Вутка, вутак** ‘качка та качур’.
 - Діди, деди ‘поминки’.
 - **Захолод, захалод** ‘холодець’.
 - **Перушкі** ‘цибуля’. Це слово, котре відсутнє в словниках, просте респондентка Снов. дала чітке визначення.
 - **Салоніки** ‘варена картопля без шкірки’.
 - **Сон** ‘соняшник’ та ін.
6. У роботі описаний самоаналіз мовлення школярів, адже якщо у своєму мовленні не всі школярі помічають діалектну складову, то у мовленні близьких людей – помічають. Школярі якнайповніше дали аналіз на рівні фонетики та лексики. Найяскравіші фонетичні особливості, котрі помітили школярі:
- *Рефлекс *o позначено як [и]* у словах, наприклад ‘мий’, ‘вин’, ‘ниж’, ‘стил’ тощо.

- Ослаблення фонему [ф], тобто якщо у респондентів відмінна ситуація та ослаблення немає, то старше покоління схильне до вживання хв]: наприклад, ‘хвіртка’, ‘кохве’ тощо.

Респондентка Люб., котра проживає на кордоні з Білоруссю помічає у мовленні старшого покоління низку особливостей, серед яких варто вказати:

- Сильніше акання, ніж у своєму мовленні;
- Якання, котре не характерне для школярки;
- Протетичний [й]: ‘йон’, ‘йана’ тощо.

На лексичному рівні школярі вказала на рідковживані лексеми:

- **Ареля** ‘гойдалка’.
- **Відьолка** ‘столова виделка’;
- **Гаманети** ‘говорити’
- **Падперті** ‘підперти’.
- **Хлєв** ‘приміщення для сільськогосподарського реманенту, дров тощо’.

Опитані підлітки вже не використовують ці лексеми.

7. Було виявлено, що інформанти використовують у повсякденному мовленні слова, котрі з певних причин запозичили з іншої території України. Серед ймовірних причин можуть бути: подорожі, активне використання соціальних мереж тощо. У роботі зазначені внутрішні запозичення самих учнів, а також ті, котрі вони помічали в мовленні старшого покоління:

- Найчастотнішою у мовленні інформантів є лексема ‘ровер’, котру використовує 3 респонденти Ічнянської міської громади.
- Серед інших лексем варто виділити: використання фраз “Коліжанку на філіжанку”, “Шляк би тебе трафив” тощо.
- Серед лексем, котрі помітили школярі у мовленні старшого покоління, найвизначнішою є ‘гринджоли’, котре за розповідями респондентки Снов. використовують люди у прикордонних з Білоруссю та росією селах. Інші названі лексеми: ‘полонини’ у значенні ‘просторі поля’, ‘гай’ – ‘поле з дикими рослинами’, ‘синенькі’ – ‘баклажани’ тощо.

8. Під час дослідження було виявлено, що доволі великий вплив на респондентів має найближче оточення, а особливо батьки. Найчастіше вплив на мовлення всередині сім'ї властивий тим, у кого батьки з різних населених пунктів. У такій родині на позначення одного явища може бути декілька лексем, і як наслідок хтось був змушений пристосовуватися та перестати використовувати місцеве слово або те, яким послуговувався раніше.

ВИСНОВКИ

Дослідження мовлення школярів Чернігівщини дозволило зробити такі висновки:

1. Соціолінгвальне опитування показало, що більшість школярів використовують українську мову в повсякденному житті. Впливу літературної мови сприяв переїзд та зміна оточення. Яскравий приклад використання літературних форм – дієслівний суфікс *-ти* замість *-т'*, що не властиве для східнополіського говору.
2. Аналіз цілісного мовлення підлітків з урахуванням їхньої мовної біографії дозволив зрозуміти причину різної частоти використання діалектної лексики та росіянізмів. Як правило, у мовців, чий лексикон насичений росіянізмами, складно простежити діалектні риси, оскільки такі респонденти раніше розмовляли російською мовою або перебували в російськомовному оточенні.
3. Були досліджені та проаналізовані фонетичні, граматичні, морфологічні та лексичні особливості у мовленні підлітків Чернігівщини, що мають діалектне походження. Найяскравішими рисами східнополіського говору, що проявляються у мовленні школярів на фонетичному рівні є різна рефlekсація давніх голосних, наприклад збереження **e* у ненаголошеній позиції *'погреб*, *'понел* тощо. Серед граматичних рис - використання інфінітивного суфікса *-т'* при дієсл. основі на голосний; вживання сполучників *'да*, *'дак* у єднальній та протиставній функціях. У роботі подано словнички діалектної лексики, вживаної у мовленні молоді та окремо в мовленні старшого покоління.
4. На основі праці І. Г. Матвіяса “Українська мова та її говори” [27] школярі були окремо опитані щодо варіантності деяких назв, поширених на території Чернігівщини. Як висновок, більшість школярів використовують нелітературну форму, наприклад, *дирка*, *погреб* тощо.
5. Попри те, що більшість респондентів не здатна була розрізнити росіянізми від діалектної лексики у своєму мовленні, вони чітко аналізують

відмінності на рівні фонетики у мовленні старшого покоління. У роботі подані результати самоаналізу.

Таким чином, можна зробити висновки, що навіть попри активне використання літературної норми у повсякденному житті, мовлення школярів все одно забарвлене діалектними особливостями на різному рівні: фонетичному, граматичному, морфологічному, а також лексичному.

Додатки

Відповіді респондентів на запитання анкети (Мовна ситуація Чернігівщини, у кількості відповідей)

У опитуванні взяло участь 15 респондентів, чиє мовлення було записане для дослідження.

Перелік питань та відповідей:

1. Чи відповідає вживання української мови в усіх сферах мовлення **Вашого місця навчання (Ніжин, Чернігів, Любеч тощо)** її статусу державної?

Так	6
Ні	3
Важко відповісти	6

2. Чи відповідає вживання української мови в усіх сферах мовлення **Вашого постійного місця проживання (у більшості опитуваних - це місце народження)** її статусу державної?

Так	3
Ні	6
Важко відповісти	6

3. На Вашу думку, місто/сmt, де **Ви навчаєтесь** є

Переважно українськомовним	7
Переважно російськомовним	0
Рівною мірою російськомовним та українськомовним	7
Важко відповісти	1

4. На Вашу думку, **Ваше постійне місце проживання** є

Переважно українськомовним	7
----------------------------	---

Переважно російськомовним	1
Рівною мірою російськомовним та українськомовним	6
Важко відповісти	1

5. Чи повинні викладачі (вчителі) спілкуватися державною мовою під час усього навчального процесу в державних закладах освіти?

Так	14
Ні	0
Важко відповісти	1

6. Яку мову Ви вважаєте своєю рідною мовою?

Українську	13
Російську	0
Українську та російську однаковою мірою	2
Іншу	0
Важко відповісти	0

7. У повсякденному житті Ви спілкуєтеся

Тільки українською мовою	0
У більшості ситуацій українською мовою	10
Тільки російською мовою	0
У більшості ситуацій російською мовою	0

Рівною мірою українською та російською мовами	3
Інше	2

8. Як Ви оцінюєте свій рівень володіння українською мовою?

Дуже добре	3
Добре	9
Задовільно	3
Погано	0
Дуже погано	0
Важко відповісти	0

9. Як ви оцінюєте свій рівень володіння російською мовою?

Дуже добре	0
Добре	4
Задовільно	6
Погано	2
Дуже погано	2
Важко відповісти	1

10. Як ви оцінюєте свій рівень володіння англійською мовою?

Дуже добре	0
Добре	3
Задовільно	9

Погано	2
Дуже погано	0
Важко відповісти	1

Список використаної літератури

1. Атлас української мови : в 3 т. / АН Української РСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні [та ін.] ; [редкол.: І. Г. Матвіяс (голова) та ін.]. Київ : Наук. думка, 1984 - 2001. Т. 1 : Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі / [ред. тому І. Г. Матвіяс]. 1984. 91, [2] с., [350] арк. карт.
2. Баган М. П. Конотації зоонімів у сучасному молодіжному мовленні і традиційній українській лінгвокультурі: константи і динаміка сприйняття. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Філологія, 2021. Вип. 1 (45). С. 51–57.
3. Баган М. Мовлення сучасної української молоді в контексті національно-культурних тенденцій розвитку суспільства // Мова та культура у просторі новітніх технологій: проблеми сучасної комунікації: матеріали VI Міжнародної наукової конференції, м. Київ, 23 березня 2023 р. К. : Талком, 2023. С. 15-16.
4. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. Вища школа, 1980.
5. Березовська Г. Г. Словник говірки села Осички Подільського району Одеської області. Умань: ВПЦ «Візаві», 2022. 275 с.
6. Боднар Р. В. Соціолект підлітків як відображення ціннісної картини світу. *ВІСНИК Житомирського державного університету імені Івана Франка*, 2008. 39: С. 166-168.
7. Бончук Н. В. Аспект лихослів'я в комунікативній поведінці підлітків та юнацтва. *Молодий вчений*. 4-те вид. 2016. С. 440–447. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2016_4_109 (дата звернення: 15.04.2024).
8. Брага І. І. Мовна біографія білінгва (спроба реконструкції). Філологічні студії. 2019. Випуск 8. Том 1, С. 7-12
9. Брага І. І. Мовна особистість носія українсько-російського суржиків в його мовних автобіографіях. *Вісник Донецького національного університету Серія Б. Гуманітарні науки* 1-2, 2014. С. 32-39.
10. Гороф'янюк І. Матеріали до словника подільського говору. Вінниця: Твори, 2021. с. 460

11. Гриценко П. Діалект. Енциклопедія української мови. Ізборник. URL : <http://litopys.org.ua/ukrmova/um156.htm> (дата звернення: 16.03.2024).
12. Гриценко П. Слобожанський говір. Енциклопедія української мови. Ізборник, URL : <http://litopys.org.ua/ukrmova/um169.htm> (дата звернення: 24.03.2024).
13. Громик Ю. Західне Полісся як лінгвальний феномен / Ю. В. Громик // Мова як фактор захавання національної ідентичності: беларуска-українські контексти : матеріали науково-практичної конференції (Мінськ, 25 мая 2017 г.) / Амбасада України. Мінськ : Ковчег, 2017. С. 32–38.
14. Далєбіга О. Дискурсивні маркери у мовленні представників гуманітарних та технічних спеціальностей. 2018.
15. Данилевська О. М. Мова в системі цінностей сучасного українського підлітка. *Вісник КНЛУ. серія філологія*, 2019. 19 квіт. С. 162–172.
16. Данилевська О. М. Якісні характеристики мовної ситуації у сфері освіти (за результатами анкетування київських школярів). *Наукові записки [КДПУ ім. В. Винниченка]. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*, 2015. 137: С. 373-379.
17. Железняк М. Г. Східнополіський говір. Енциклопедія української мови. Ізборник, URL : <http://litopys.org.ua/ukrmova/um155.htm> (дата звернення: 23.05.2024).
18. Заводна Л. Сучасний погляд на молодіжний сленг. *Нова педагогічна думка*, 2014. 1: С. 52-55.
19. Зевако В. І. Про деякі білоруські особливості говірок північної Чернігівщини у зв'язку з проблемами їхнього групування. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*, 2014. 10: С. 39.47.
20. Ковальчук Ю. А. Сленг як соціокультурний феномен. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія “Германістика та міжкультурна комунікація”*, 2020. 1: с. 210-215.

21. Лисенко П.С. Деякі особливості говірок Олишівського району Чернігівської області/ Діалектологічний бюлетень, Київ. 1953. Вип. 4. 21.
22. Лисенко П. С. Словник поліських говорів. Vydavnytstvo " Naukova dumka", 1974. 261 с.
23. Марєєв Д. Із спостережень над динамікою східнополіського діалекту: фонетика. *Українська мова*, 2017. 3: С. 101-112.
24. Марєєв. Д. А. Тенденції розвитку займенників у східнополіському діалекті української мови. 2017. с. 12.
25. Масенко Л. Мовна ситуація України з погляду соціолінгвістів. 2020. С. 24-26.
26. *Масенко Л.* Суржик: між мовою і язиком / Л. Масенко. К. : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2011. 135 с.
27. Матвіяс І. Г. Українська мова та її говори / І. Г. Матвіяс. К.: Наук. Думка, 1990. 168с.
28. **Наддністрянський регіональний словник** / Гаврило Шило ; відп. ред. Л. Полюга, Н. Хобзей; Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, Наук. т-во ім. Шевченка в Америці. Львів; Нью-Йорк: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2008. 287 с. (Діалектологічна скриня).
29. Немировська С. Деякі аспекти мовної ситуації Чернігова (на матеріалі опитування школярів у 2018 році). *Наукові записки НаУКМА. Мовознавство*. 2-ге вид, 2018. С. 70–75. URL : <https://doi.org/10.18523/2616-8502.2019.2.70-75> (дата звернення: 11.09.2023).
30. Немировська С. Мовна ситуація Чернігова. Анкета. 2017.
31. Півторак Г. П. Українсько-білоруські мовні контакти. Енциклопедія української мови. Ізборник, URL : <http://litopys.org.ua/ukrmova/um126.htm> (дата звернення: 24.03.2024).
32. *Сабадош І. В.* Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород: Ліра, 2008. 480 с.
33. Сальваторе Д. Деякі особливості говору Ріпкинського району. *Studia Philologica (Філологічні студії): зб. наук. пр.*, 2018. С. 140-145.

34. Скарби гуцульського говору: Березови : [словник] / М. Негрич. Львів: [Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України], 2008. 221 с. (Діалектологічна скриня)
35. **Словник бойківських говірок** : [у 2 ч.] / М. Й. Онишкевич ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Наук. думка, 1984. **Ч. 2 : О-Я** . 1984. 514.
36. **Словник західнополіських говірок** : у 2 т. / Г. Л. Аркушин. Луцьк : РВВ "Вежа". Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. **Т. 1 : А-Н** . 2000. XXIV, 353 с.
37. **Словник західнополіських говірок** : у 2 т. / Г. Л. Аркушин. Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. **Т. 2 : О-Я** . 2000. 456 с.
38. **Словник сучасного українського сленгу** / [упоряд. Т. М. Кондратюк]. Харків: Фоліо, 2006. 350 с.
39. **Словник українських східнословобожанських говірок** / К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко та ін. Київ: Талком, 2021. 407 с.
40. **Словник української мови** : [в 11 т.] / АН УРСР, Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1970 - 1980. **Т. 2 : Г-Ж** / ред. тому: П. П. Доценко, Л. А. Юрчук. 1971. 550 с.
41. **Словник української мови** : [в 11 т.] / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. - Київ : Наук. думка, 1970 - 1980. **Т. 3 : З** / ред. тому: Г. М. Гнатюк, Т. К. Черторизька. 1972. 744 с.
42. **Словник української мови** : [в 11 т.] / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1970 - 1980. **Т. 7 : Поїхати-Приробляти**. 1976. 723 с.
43. Ставицька Л. О. Арго, жаргон, сленг: Соціальна диференціація української мови. К., 2005. 464 с.
44. Структура й типологія мовної свідомості / П.О. Селігей // Мовознавство, 2009. № 5. С. 12-29.

45. Татаровська О. Мовлення британських підлітків та аналіз його головних граматичних рис. Вісник Львівського університету. Серія іноземні мови. 22-ге вид, 2014. с. 51-57. URL : <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/lingua/article/view/624> (дата звернення: 15.04.2024).
46. Холодъон О. Метатекстові висловлювання діалектоносіїв Східного Полісся: особливості діалектної мови на різних мовних рівнях. *Філологічний часопис*, 2020, 2. с. 87-102
47. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. К.: Вид. дім "КМ Академія", 2003.
48. Шевельов Ю. Чернігівщина в формування нової укр. літ. мови. ЗНТШ. 169. Париж: Нью-Йорк. 1961.
49. Шкільні реалії у свідомості українських підлітків (за результатами соціолінгвістичного дослідження) / О. Данилевська // Українська мова, 2009. № 1. С. 74-86.
50. Шумицька Г. В., Кісс Н. С. Соціолінгвістичний метод мовної біографії та практика його застосування на Закарпатті. 2023.
51. Юсікова О. Типологічні особливості говірки (на матеріалі говірки села Хоробичі Городнянського району Чернігівської області. *Волинь-Житомирщина*, 2005, 14: 34-42.
52. Wójcik Magdalena Ambra. Українсько-білоруське пограниччя: Білоруські впливи на говірки Українського Полісся. 2022. URL : <https://repozytorium.ur.edu.pl/items/23d4208c-fca9-4343-a21a-ae4878c5a9da> (дата звернення: 24.03.2024).